เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ
(คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)

923.2593
ย 217 จก
ฉ.2

กรมศิลปากรพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

สงวนลิขสิทธิ์

ห้ามทำซ้ำ ดัดแปลง หรือเผยแพร่ต่อสาธารณชนซึ่งส่วนหนึ่งส่วนใด
หรือทั้งหมดของหนังสือเล่มนี้ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบของการ
คัดลอก เลียนแบบ ทำสำเนา ฯลฯ หรือนำไปเผยแพร่ในรูปแบบใดๆ
นอกจากจะได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรจากกรมศิลปากร

All rights reserved

No part of this book may be reproduced in any
form or by any mean without prior written permission
from the Fine Arts Department.

"ทำซ้ำ" คือ การคัดลอก เลียนแบบ ทำสำเนา ทำแม่พิมพ์ บันทึกเสียง บันทึกภาพ ฯลฯ จากต้นฉบับ หรือสำเนา หรือจากการโฆษณาในส่วนอันเป็นสาระสำคัญ ไม่ว่าทั้งหมดหรือบางส่วน

หรือ "ดัดแปลง" คือ การทำซ้ำโดยเปลี่ยนรูปใหม่ ปรับปรุงแก้ไข เพิ่มเติมงาน ฯลฯ ในส่วนที่เป็นสาระสำคัญ ไม่ว่าทั้งหมดหรือบางส่วน

หรือ "เผยแพร่ต่อสาธารณชน" เช่น การแสดง การบรรยาย การจำหน่าย การทำให้ปรากฏ ด้วยเสียง ด้วยภาพ ฯลฯ หรือโดยวิธีอื่นใด ซึ่งงานที่ได้จัดทำขึ้น

สาขาหอสมุดแห่งชาติ

เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ
(คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)

ที่ปรึกษาราชการทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๕

นางกัลยา จุลนวล ศ.บ. (โบราณคดี) เรียบเรียง

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่

พ.ศ. ๒๕๑๕

เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ

(คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พิมพ์ครั้งแรก ๑,๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๑๕

๙๒๓.๒๕๙๓
ย ๒๑๗๑
ค.๒
เลขทะเบียน ๒๕๕๕

คำนำ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพัฒนาการบริหารประเทศและทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงต้องทรงแสวงหาผู้มีความรู้ความสามารถในการปฏิบัติงานต่าง ๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมารับราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านกฎหมายและการศาลยุติธรรม พระองค์ได้ทรงมอบความไว้วางพระราชหฤทัยให้แก่เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ ชาวเบลเยี่ยม ซึ่งมีนามเดิมว่า มองซิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์[๑] (Monsieur Gustave Rolin Jaequemyns) และต่อมาได้พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ นับเป็นเจ้าพระยาคนเดียวที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งเดียวถึงชั้นเจ้าพระยา

เจ้าพระยาอภัยราชาผู้นี้ เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านกฎหมาย รับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไปของไทยเป็นเวลานานถึง ๙ ปี เป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งใจอุสาหะปฏิบัติราชการมิได้ย่อท้อ มีความเฉลียวฉลาดรอบคอบ อันก่อให้เกิดประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่ประเทศไทย ประกอบกับเป็นผู้มีอัชฌาสัยดีเข้ากับคนไทยได้ และเป็นที่นิยมนับถือของคนทั่วไป สมควรได้รับการยกย่องสรรเสริญ กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่า ควรจะเผยแพร่ประวัติและผลงานของเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ (คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์) ให้ปรากฏเพื่อเป็นการเชิดชูและประดับความรู้แก่บรรดานักศึกษาค้นคว้า และประชาชนทั่วไป จึงได้มอบให้

---

(๑) หนังสือราชกิจจานุเบกษาใช้ว่า "มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์" แต่ท่านผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านใช้ว่า "มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์" ซึ่งหมายถึงบุคคลเดียวกัน

นางกัลยา จุลนวล ศ.บ. (โบราณคดี) ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งวิทยากรตรี แผนกแปลและเรียบเรียง กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร[๑] เรียบเรียงประวัติและผลงานของท่านผู้นี้อย่างละเอียด ให้ชื่อเรื่องว่า "เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ (คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)" ผู้เรียบเรียงได้พยายามค้นคว้าหาหลักฐานต่างๆเกี่ยวกับประวัติและผลงานของท่านผู้นี้อย่างละเอียดเป็นที่น่าสนใจยิ่ง และผู้เรียบเรียงได้ทำเชิงอรรถความบางตอนให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้นอีก

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเรื่อง "เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ (คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)" คงจะอำนวยประโยชน์ให้แก่บรรดานักศึกษาค้นคว้าและผู้อ่านทุกท่านตามสมควร.

กรมศิลปากร

๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕

---

(๑) ปัจจุบันย้ายไปดำรงตำแหน่งภัณฑารักษ์ตรี กองโบราณคดี กรมศิลปากร

สารบาญ

	หน้า
ชีวิตเบื้องต้นในยุโรป	๑
รับราชการในประเทศไทย	๕
หนังสือสัญญาระหว่างพระยามหาโยธา และมองสิเออร์ยี โรลิน ยัคมินส์	๒๑
ตั้งเป็นเจ้าพระยา	๒๔
ภารกิจในเมืองไทย	๒๗
เจ้าพระยาอภัยราชาทูลลากลับ	๔๖
อสัญกรรม	๕๘
เงินบำนาญเจ้าพระยาอภัยราชา	๖๗
ขอเครื่องราชอิสริยาภรณ์เจ้าพระยาอภัยราชาคืน	๗๑
สร้างรูปเจ้าพระยาอภัยราชา	๗๓
บรรณานุกรม	๘๐

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ (คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์)

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ
(คุสตาฟโรลิน ยัคมินส์)

นางกัลยา จุลนวล ศ.บ. (โบราณคดี) เรียบเรียง

เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ มีนามเดิมว่า มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ (Monsieur Gustave Rolin Jaequemyns) เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมาย ชาวเบลเยี่ยม รับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไปของประเทศไทยเป็นเวลาถึง ๙ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อพระประมุขของชาติไทย มีอัชฌาสัยเข้ากับคนไทยได้ดี ปฏิบัติราชการโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านกฎหมายและการศาลยุติธรรมด้วยความเฉลียวฉลาดรอบคอบอันเป็นประโยชน์ต่อประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๙ ท่านเป็นเจ้าพระยาคนเดียวที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งเดียวถึงชั้นเจ้าพระยา และนับเป็นฝรั่งคนที่สองต่อจากเจ้าพระยาวิชชาเยนทร์ (Mr. Constantine Phaulkon) ชาวกรีกซึ่งเข้ามารับราชการในประเทศไทยแล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ถึงชั้นเจ้าพระยา ชีวประวัติของท่านจึงเป็นที่น่าสนใจและควรศึกษาอย่างยิ่ง

ชีวิตเบื้องต้นในยุโรป

มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ เกิดที่เมืองกางค์ (Ghent) ประเทศเบลเยี่ยมเมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๘ (ค.ศ. ๑๘๓๕)

เรียนสำเร็จวิชากฎหมายจากมหาวิทยาลัยแห่งเมืองกางค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ (ค.ศ. ๑๘๕๗) และได้รับราชการตำแหน่งเนติบัณฑิตประจำศาลอุทธรณ์แห่งเมืองกางค์และเมืองอเลกซานเดรีย (Alexandria) พ.ศ. ๒๔๑๒ (ค.ศ. ๑๘๖๙) ท่านได้จัดทำหนังสือพิมพ์ชื่อ The Review of International Laws and Comparative Legislation โดยท่านเองเป็นบรรณาธิการ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ตั้งอยู่ได้นานกว่า ๒๐ ปี พ.ศ. ๒๔๑๖ (ค.ศ. ๑๘๗๓) ท่านผู้เป็นริเริ่มตั้งสภากฎหมายระหว่างประเทศและดำรงตำแหน่งเลขานุการของสภานี้ด้วย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๑—๒๔๒๗ (ค.ศ. ๑๘๗๘—๑๘๘๔) สมัยพระเจ้าลีโอโปลด์ที่ ๒ แห่งเบลเยี่ยม (Leopold II) มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ ได้รับเลือกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงโยธาธิการ ดังนั้นจึงเป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบทุกกรมที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงทั้งสองนี้ กรมต่างๆ เหล่านั้นคือ กรมพยาบาล กรมบัญชี กรมการเกษตร กรมการค้า กรมการศึกษาวรรณคดีวิทยาศาสตร์และศิลป กรมทาง กรมอุทกศาสตร์ กรมการโยธาและก่อสร้าง กรมรถไฟ และกรมไปรษณีย์โทรเลข กับต้องปกครองหัวเมืองใหญ่ๆ อีก ๙ หัวเมือง ซึ่งมี ๒๖๐๐ อำเภอขึ้นอยู่กับอาณาจักรเบลเยี่ยม พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙) เป็นอาจารย์กิตติมศักดิ์ วิชากฎหมายในมหาวิทยาลัยเอดินเบอร์กและออกฟอร์ด (University of Edinburg and Oxford) พ.ศ. ๒๔๒๓ (ค.ศ. ๑๘๘๐) เป็นสมาชิกสภาธรรมศาสตร์และกฎหมาย ณ กรุงมาดริด (Madrid) นอกจากนี้ยังเป็นสมาชิกสภากฎหมายกรุงปารีสและแคนาดา สมาชิกราชบัณฑิตยสภาแห่งเบลเยี่ยม ดำรงตำแหน่งอุปนายกในที่ประชุมใหญ่ของ

บรรดาหัวเมืองเอกราชของรัฐคองโก และเป็นผู้พิพากษาในศาลอนุญาโตตุลาการที่กรุงเฮก

ระหว่างที่รับราชการอยู่ในยุโรปนั้น ท่านได้เขียนหนังสือขึ้นหลายเล่ม ดังมีรายชื่อต่อไปนี้

ลำดับที่	ชื่อเรื่อง	ค.ศ. ที่แต่ง
1	On electional reforms	1865
2	On Political party and their present position in Belgium	1866
3	Discussion in Flemish language on the Belgium Constitution	1867
4	Introduction to the study of Comparative Legislation and of International law	1869
5	Railway concession from point of view of International law	1869
6	Patents and Inventions	1869
7	The Greeces-Turk Quarrel, The Albama Question	1870
8	The Franco-German War in its relation with the International laws	1871
9	On the Neutrality of Great Britain during the France-American War	1871

ลำดับที่	ชื่อเรื่อง	ค.ศ. ที่แต่ง
10	On the necessity of organizing a permanent scientific institution of encouraging the study of International law	1873
11	Different writing on the Eastern Questions and on the Russo-Turkist war	1875—1877
12	Parliamentary speeches of the different branches of administration bearing on the departments of Interior and Public Works	1878—1881
13	On Arbitration as a means of settling disputer between nations.	1883
14	Philosophic Principles of International law	1885—1886
15	Different writing on situations and the events in the East especially in Bulgaria Serbia and Greece	1885—1886
16	Armenia. The Armenians and International laws	1889—1890

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ท่านได้รับคือ

๑. เครื่องราชอิสริยาภรณ์พระเจ้าลีโอโปลด์แห่งกรุงเบลเยี่ยม (Order of Officer Leopold of Belgium)(๑)

(๑) ในเมืองเบลเยี่ยมนั้น เสนาบดีและที่ปรึกษาราชการแผ่นดินซึ่งเป็นตัวแทนของประชาชน รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของเมืองตนในเวลาที่ทำการอยู่ในตำแหน่งนั้นไม่ได้ ดังนั้น มร. ยัคมินส์จึงไม่ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงไปกว่าชั้นเชฟวาเลีย (Chevalier) หรือ Legion of Honour

๒. เครื่องราชอิสริยาภรณ์นายทหารผู้ยิ่งใหญ่ของรัฐบาลฝรั่งเศส (Grand Officer of the Legion of Honour)

๓. เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎอิตาลีชั้นที่ ๑ (Grand Cordon of the Order of Crown of Italy)

๔. เครื่องราชอิสริยาภรณ์เซนต์แอนแห่งรุสเซียชั้นที่ ๑ (Grand Cordon of the Order of St. Ann of Russia)

๕. เครื่องราชอิสริยาภรณ์รูปแม่พระเมื่อมีครรภ์ (แห่งโปรตุเกส) ชั้นที่ ๑ (Grand Cordon of the Order of Notre Dame de la Conception Portugal)

๖. เครื่องราชอิสริยาภรณ์ข้าราชการแห่งวิทยาลัยฝรั่งเศส (Officer of the Academy of France)(๑)

รับราชการในประเทศไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ประเทศไทยได้ทำสัญญาติดต่อค้าขายกับฝรั่งชาติต่าง ๆ เช่น อังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศส เดนมาร์ก โปรตุเกส ฮอลันดา เยอรมัน สวีเดน นอรเว เบลเยี่ยม เป็นต้น ในระยะนั้นประเทศไทยยังไม่เจนจัดทางด้านการเมืองและกฎหมายระหว่างประเทศดีพอ ชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยจึงมักได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ มากมาย อาทิเช่น ในกรณีที่ชาวต่างประเทศทำผิดไม่ต้องขึ้นศาลไทยแต่ให้ศาล

(๑) กรมศิลปากร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ต ๒/๑ เรื่อง จ้าง มร. ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย

กงสุลที่ประเทศนั้น ๆ ตั้งขึ้นพิจารณาคดีความแทน และผู้พิพากษามักจะเข้าข้างพวกของตนเองซึ่งทำให้ฝรั่งได้เปรียบคนไทยเสมอ ระบบความยุติธรรมของประเทศไทยได้รับความกระทบกระเทือนอย่างยิ่ง ดังนั้น รัฐบาลไทยจึงเล็งเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญกฎหมายนานาประเทศมาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

ในหนังสือสาส์นสมเด็จภาคที่ ๔๔ กล่าวถึงผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายชาวต่างประเทศที่เข้ามารับราชการในประเทศไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ต้นรัชกาลที่ ๕ และการติดต่อ มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์เข้ามาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไป ดังนี้

"เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมาแต่ยังเป็นกรมหมื่น แต่แรกได้มิสเตอร เฮนรี อาลบาสเตอร(๑) ซึ่งเคยเป็นข้าราชการอังกฤษแล้วลาออกจากตำแหน่งมารับราชการอยู่กับไทย เป็นที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศมาหลายปี ครั้นมิสเตอรอาลบาสเตอรถึงแก่กรรม ทรงพระดำริว่าการที่มีฝรั่งผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศไว้เป็นที่ปรึกษาในกระทรวงการต่างประเทศเป็นประโยชน์มาก มีพระประสงค์จะหาตัวแทนมิสเตอร

(๑) หนังสือเรื่อง *ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย* ของ "ส. พลายน้อย" พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๔๑–๕๐ กล่าวความว่า นายอาลบาสเตอร เข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะนักเรียนล่ามของรัฐบาลอังกฤษที่ส่งเข้ามาเรียนภาษาไทย ต่อมารับราชการในประเทศไทย ได้ทำประโยชน์แก่ประเทศไทยเป็นอย่างมาก เป็นคนสร้างสวนสราญรมย์ พิพิธภัณฑ์ ถนนเจริญกรุง การไปรษณีย์โทรเลข โทรศัพท์ และริเริ่มทำแผนที่ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก เป็นต้นสกุล "เศวตศิลา"

อาลบาสเตอร เมื่อหมอเคาแวน[๑] ซึ่งเป็นราชแพทย์ประจำองค์ทูลลาไปยุโรปชั่วคราว สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์จึงตรัสสั่งหมอเคาแวนให้ไปสืบหาผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศถวาย หมอเคาแวนไปหาได้เนติบัณฑิตคน ๑ ชื่อมิสเตอรมิตเชล เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษากฎหมายในกระทรวงการต่างประเทศ แต่มิสเตอรมิตเชลเป็นผู้มีอัชฌาสัยก้าวร้าว มิมีใครชอบแม้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ก็ไม่โปรด เมื่อฉัน[๒] ออกไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๓๔ มิสเตอรมิตเชลยังรับราชการอยู่ ฉันไปถึงกรุงลอนดอนพักอยู่ที่สถานทูตไทยได้ข่าวว่ามิสเตอรมิตเชลลาออกจากราชการ ก็ไม่ประหลาดใจอันใด แต่คิดถึงสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ว่าจะทรงลำบากด้วยต้องหาคนเป็นที่ปรึกษาใหม่ นึกถึงว่าเวลานั้นตัวฉันอยู่ในลอนดอน ได้เข้าสมาคมชั้นสูง มีโอกาสจะสืบหาที่ปรึกษาถวายได้ดีกว่าคนอื่น เช่นหมอเคาแวนเคยหาถวาย จึงปรารภ

---

(๑) หนังสือเรื่อง *การเบ็นมาของการแพทย์เมืองไทย* ของ "พิชาญ พัฒนา" (พยุง จอมพิทักษ์) พ.ศ. ๒๕๐๙ หน้า ๑๔๕ กล่าวความว่า หมอเคาแวน (Peter Gowan) ราชแพทย์หลวงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้นี้ได้เป็นผู้ทำการผดุงครรภ์และพยาบาลแบบใหม่ (ไม่ต้องอยู่ไฟ) ให้แก่หม่อมและบุตรธิดาของสมเด็จกรมพระบำราบปรปักษ์ (ต้นสกุล "มาลากุล") อย่างได้ผล ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถประสูติสมเด็จเจ้าฟ้าชายอัษฎางค์เดชาวุธ สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้กราบบังคมทูลชี้แจงถึงวิธีพยาบาลแบบใหม่นี้ จนสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงเลื่อมใส และยกเลิกการผทมเพลิง ทำให้มีผู้ดำเนินรอยตามพระยุคลบาทมากขึ้นเป็นลำดับแต่นั้นมา

(๒) หมายถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กับมิสเตอรเฟรเดอริกวิลเลียมเวอนี[๑] ผู้เป็นที่ปรึกษาในสถานทูต มิสเตอรเวอนีก็เห็นเช่นเดียวกัน บอกว่าเพื่อนของเขาคนหนึ่งมีศักดิ์เป็นลอร์ดชื่อเร[๒] เคยรับราชการในตำแหน่งสูงรู้จักผู้คนมาก จะคิดอ่านให้พบกับฉัน ฉันลองวานให้ลอร์ดเรช่วยสืบหาเห็นจะได้คนดีดังประสงค์ ต่อมามิสเตอรเวอนีนัดเลี้ยงอาหารเย็นที่คลับ (สโมสร) แห่งหนึ่ง เชิญลอร์ดเรกับตัวฉันไปกินเลี้ยงด้วยกันที่นั่น เมื่อได้สนทนาปราศรัยมีไมตรีจิตต่อกันแล้ว ฉันเล่าถึงที่จะได้ผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศมารับราชการเมืองไทยสักคนหนึ่ง ถามลอร์ดเรว่าจะช่วยสืบหาผู้ที่สมควรแก่ตำแหน่งให้ได้หรือไม่ ลอร์ดเรรับว่าจะช่วยหาดู ถ้าพบตัวคนเหมาะอย่างที่ฉันต้องการเมื่อใดจะบอกมาให้ทราบ ฉันได้พบลอร์ดเรเมื่อจวนจะออกจากประเทศอังกฤษอยู่แล้ว ยังไม่แน่ใจว่าลอร์ดเรจะหาคนได้หรือไม่ นึกว่าถ้าลอร์ดเรบอกมาว่าพบใครจึงจะทูลเข้ามายังสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ฯ ฉันไปราชการตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเสร็จแล้วขากลับแวะดูกิจการ ต่าง ๆ ที่ประเทศอิจิปต์ และเผอิญไปพักอยู่ที่โฮเต็ลเดียวกัน พอลอร์ดเรรู้ว่าฉันไปถึงก็ตรงมาหาบอกว่าคนที่ฉันให้ช่วยหานั้นพบตัวแล้ว เป็นชาวเบลเยี่ยมชื่อโรลัง ยัคมินส์ เป็นผู้ชำนาญกฎหมายนานาประเทศจนขึ้นชื่อนับถือกันในยุโรป ถึงได้เคยรับเลือกเป็น

---

(๑) หนังสือ *พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ* ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ หน้า ๔๒๕ กล่าวว่า "Mr. Frederick William Verney รับราชการเป็นที่ปรึกษาสถานทูตไทย ณ กรุงลอนดอน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๖–๒๔๔๙ รวม ๒๓ ปี"

(๒) Lord Reay เป็นบารอนสก็อต ต่อมาเป็นเจ้าเมืองบอมเบย์

นายกของสภากฎหมายนานาประเทศ และเคยเป็นเสนาบดีในประเทศเบลเยี่ยมด้วย แต่เวลานั้นมองสิเออโรลัง ยัคมินส์ ต้องตกยากโดยมิใช่ความผิดของตนเอง เป็นเพราะน้องชายคนหนึ่งทำการค้าขาย ขอให้มองสิเออโรลัง ยัคมินส์ ช่วยค้ำประกันเงินที่กู้เขาไปทำการ เผอิญน้องชายคนนั้นล้มละลาย มองสิเออ โรลัง ยัคมินส์ ต้องเอาทรัพย์สมบัติของตนจำหน่ายใช้หนี้แทนน้องชายจนแทบสิ้นเนื้อประดาตัวจะอยู่ในประเทศเบลเยี่ยมต่อไปไม่มีกำลังจะรักษาศักดิ์ได้ รู้ข่าวว่า ลอร์ดโครเมอ(๑) กำลังแสวงหาชาวยุโรปที่มีวิชาความรู้เข้าเป็นตำแหน่งในรัฐบาลอิจิปต์ มองสิเออ โรลัง ยัคมินส์จึงออกมายังเมืองไกโร ลอร์ดโครเมอก็อยากได้ไว้ แต่ในเวลานั้นตำแหน่งชั้นสูงอันสมศักดิ์และคุณวิเศษของมองสิเออ โรลัง ยัคมินส์ ยังไม่ว่าง ตัวมองสิเออ โรลัง ยัคมินส์ ยังอยู่ที่เมืองไกโร ชะรอยลอร์ดเรจะได้ไปพูดทาบทามแล้ว จึงว่าถ้าฉันชวนไปรับราชการเป็นที่ปรึกษากฎหมายในประเทศสยามเห็นจะไป ฉันจึงขอให้ลอร์ดเรเชิญมองสิเออ โรลัง ยัคมินส์ มากินอาหารเย็นด้วยกันกับฉันในค่ำวันนั้น สังเกตดูกิริยามารยาทเรียบร้อยอย่างเป็นผู้หลักผู้ใหญ่อายุเห็นจะเกือบ ๖๐ ปี(๒) แล้ว พอได้สนทนากันฉันก็ตระหนักใจว่าทรงคุณวุฒิวิเศษชั้นสูงสมดังลอร์ดเรบอก ฉันจึงถามมองสิเออ โรลัง ยัคมินส์ว่าตำแหน่งที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศในประเทศสยามว่างอยู่ ถ้ารัฐบาลให้ท่านเป็นตำแหน่งนั้นจะรับหรือไม่ มองสิเออโรลัง

---

(๑) Lord Cromer ผู้แทนอังกฤษซึ่งกำกับเมืองอิจิปต์

(๒) ขณะนั้นอายุ ๕๖ ปี (เกิด ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๙)

ยัคมินส์นึ่งอยู่สักประเดี๋ยวก็ตอบว่า ถ้ารัฐบาลสยามปรารถนาก็จะยอมไป"(๑)

ดังนั้นสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงโทรเลขกราบทูลสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวงศ์วโรปการ ว่า

"ค่ำวันนี้ เกล้ากระหม่อมได้พบเนติบัณฑิตผู้มีชื่อเสียงดีในยุโรปเป็นชาวเบลเยี่ยม เคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีว่าการมหาดไทยในเมืองนั้นมาแล้ว ๖ ปี เคยเป็นเสนาบดีว่าการโยธาธิการมา ๓ ปี มีความต้องการใคร่จะได้รับตำแหน่งที่สำคัญอยู่ในอำนาจของรัฐบาลต่างประเทศ เป็นคนมีสติปัญญาดีมีกิริยาความประพฤติดีนัก เหตุที่เขาได้ลาออกจากตำแหน่งของเขานั้น ก็เป็นอันที่ควรพอใจได้นักมีคนตำแหน่งสูงแนะนำมาก จะจ้างไว้เป็นเงินปีละ ๗,๐๐๐ ปอนด์ แต่ดูมีท่าทีจะต่อลงไปได้จนปีละ ๓,๐๐๐ ปอนด์ได้ ที่จะรับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาล . . ."(๒)

เมื่อทรงทราบดังนั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวงศ์วโรปการทรงมีพระโทรเลขตอบไปทันทีว่า

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส์), *สาส์นสมเด็จ* ถายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ภาค ๔๔), พระนคร, ๒๕๐๐ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณเบ้าจั้น ศรมณี) หน้า ๓๗–๔๐

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต. ๒/๑ เรื่องจ้าง มร. ยัคมินส์เข้ามารับราชการในเมืองไทย, พระราชโทรเลขสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบทูลสมเด็จฯ กรมพระยาเทวงศ์วโรปการ, ๓๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

"เรื่องหมอกฎหมายนั้นถ้าเงินไม่สูงกว่า ๓,๐๐๐ ปอนด์ต่อหนึ่งปี แล้วเธอว่าจ้างได้ เพื่อที่จะได้มาลองใช้ดูสัก ๒ ปีก่อน"(๑)

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับโทรเลขแล้วได้ให้ มิสเตอร์เวอนี เจรจากับมองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ อีกครั้ง ซึ่งก็ตกลงที่จะเข้ามารับราชการในประเทศไทย แต่ขอกลับไปจัดการเกี่ยวกับครอบครัวที่เบลเยี่ยมเสียก่อนจึงจะเดินทางมากรุงเทพ ฯ

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีลายพระหัตถกราบทูลสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เกี่ยวกับการติดต่อกับมองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ ฉบับหนึ่งดังนี้(๒)

ตึกเรซิเดนซ์ มาโรดา

วันที่ ๓๐ มกราคม ๑๑๐

กราบทูลได้ทรงทราบฝ่าพระบาท

เมื่อเกล้ากระหม่อมอยู่ที่เมืองไคโร ได้รับโทรเลขของฝ่าพระบาท ว่า หมอเคาวันต้องออกจากราชการ เพราะที่กล่าวเท็จใส่ลอดสอลิสเบอรี และราชทูตอังกฤษ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เกล้า ฯ หาหมอใหม่สำหรับราชการแทน เวลานั้นเกล้า ฯ ออกจากยุโรปเสียแล้ว ไม่สามารถจะเลือกหาหมอในยุโรปได้ จึงคิดจะมาในอินเดียนี้ แลเห็นว่าหมอหาได้ในอินเดียจึงเบื่นคนเคยฤดูร้อน และจะเข้าใจการรักษาโรคทางเมืองเราดีกว่าหมอที่เคยแต่การในยุโรป เกล้า ฯ ได้มีโทรเลขตอบไปกราบทูลแล้ว

แลเมื่ออยู่ในไคโรนั้นอยู่โฮเต็ลเดียวกับลอร์ดเรย์ (ลอร์ดเรย์คนนี้เบื่นบารอนอังกฤษและสกอตซ์ เกิด ร.ศ. ๕๗ ได้เบื่นเจ้าเมืองบอมเบย์

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต. ๒/๑ พระราชโทรเลขสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ กราบทูลสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

(๒) ข้อความที่ยกมาอ้างในเล่มนี้ได้ให้พิมพ์ตามต้นฉบับ

ก่อนลอร์ดแฮรีส เดี๋ยวนี้) เจ้าเมืองบอมเบย์คนก่อนซึ่งเกล้า ฯ ได้รู้จักแลคุ้นเคยมาแต่เมืองอังกฤษแล้ว ท่านผู้นี้เคยอยู่ข้างเอื้อเฟื้อช่วยคิดอ่านชักนำในการที่จะมาอินเดียให้หลายอย่าง เกล้า ฯ จึงได้หารือในการที่จะหาหมอในอินเดียเข้าไปรับราชการในกรุงเทพ ฯ ลอร์ดเรย์แจ้งว่าการที่จะหาหมออินเดียเป็นการยาก เพราะหมอที่ดีก็มีตำแหน่งหน้าที่สำคัญๆ เสียแลการที่เที่ยวชักชวนเห็นลำบาก ถึงจะขอให้คอเวอนเมนต์ก็ไม่น่าไว้ใจ บางทีจะไปได้คนซึ่งเขาไม่อยากได้ไว้ในอินเดีย เพราะฉะนั้นจึงต้องขอตรึกตรองดูก่อน รุ่งขึ้นลอร์ดเรย์มาบอกว่า เห็นอยู่คนหนึ่งชื่อหมอเออวิง แต่ก่อนอยู่ในอินเดียหลายปี เมื่อลอร์ดเรย์ได้เป็นเจ้าเมืองได้เลือกให้เป็นหมอประจำตัวเจ้าเมือง เป็นคนเคยเห็นอกเห็นใจเห็นว่าดีจริงแต่เดี๋ยวนี้กลับไปอยู่เมืองอังกฤษ ถ้าเงินปีสัก ๑,๕๐๐ ปอนด์ เห็นจะออกไปรับราชการ เกล้า ฯ จึงลอง ลอร์ดเรย์ลองทาบทามดูยังไม่ได้ความต่อไปประการใด

อนึ่งเมื่อพูดกันถึงเรื่องที่จะมาอินเดียแลที่จะหาหมอ เกล้า ฯ ถามลอร์ดเรย์ว่า ถ้าเหมือนหนึ่งคอเวอนเมนต์ไทยจะต้องการคนซึ่งชำนาญการในอินเดียไปเป็นที่ปรึกษาสักคนหนึ่ง จะหาคนดีจริงได้หรือไม่ ลอร์ดเรย์ขอทุเลาไปตริตรองเหมือนกัน ในวันนั้นมาแจ้งความว่า ถ้าคอเวอนเมนต์จะต้องการที่ปรึกษาที่เป็นคนดีจริง ๆ เห็นจะมีอยู่คนหนึ่งซึ่งอยู่ในไคโรนั้นเอง ในเวลานั้นชื่อ มองสิเออร์รอลองยะโคเม เป็นชาวเบลเยี่ยม เป็นหมอกฎหมาย ได้เคยเป็นเสนาบดีตำแหน่งการในพระนครเมืองเบลเยี่ยมถึงหกปี มีเหตุเพราะน้องชายของ ม.ร.ย. คนนี้รับทำการรถไฟที่เมืองกรีซ การรวนเรขอให้ ม.ร.ย. เป็นประกัน การไปถึงล้มลง ม.ร.ย. ต้องใช้แทนสิ้นทรัพย์สมบัติที่จะรักษาฐานันดรในเมือง

เบลเยี่ยมได้ จึงออกมาหมายจะหาตำแหน่งราชการในคอเวอนเมนต์อิจิปต์ แต่บังเอิญในขณะนั้นตำแหน่งใหญ่ไม่มีว่าง เซอเอเวอลีน แบริง ก็อยากจะได้มาก การยังไม่ตกลงอยู่ด้วยเหตุนี้ ลอร์ดเรย์เห็นว่าไทยจะหาที่ปรึกษา ถ้าได้คนนี้จะดีกว่าที่จะหาคนในอินเดีย เพราะจะหาคนดี ๆ ให้ไปยาก นั้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งการไทยเราเกี่ยวกับอังกฤษและฝรั่งเศส ถ้าตั้งอังกฤษ ฝรั่งเศสก็มักจะรังเกียจสงสัยไปต่าง ๆ ถ้าตั้งฝรั่งเศสเป็นที่ปรึกษาอังกฤษก็คงเห็นเช่นนั้นเหมือนกัน ถ้าได้คนชาติเล็กแลอยู่กลาง ๆ เช่นชาวเบลเยี่ยมไป เห็นว่าจะเป็นการสะดวกดีกว่า จึงขอชักนำมองสิเออร์ รอลองยะโคเม (อ่านชื่อตามเสียงฝรั่งเศสตรงดังนี้ Rolin Jaequemyns โรลองยัคคะเมะ) ให้โดยเห็นว่าเป็นคนคุ้นเคยราชการเป็นอย่างดีที่จะหาได้ด้วย เกล้า ฯ ได้ชักชวน ม.ร.ย. มารับประทานอาหารกลางวันด้วยวันหนึ่ง ดูเป็นคนอายุราว ๕๐ พูดอังกฤษดีทีเดียว กิริยาอัธยาศัยก็เรียบร้อย จึงได้ให้มิสเตอรเวอนีไปทาบทามก็ตกลงรับจะไป แต่จะขอเงินบีในระหว่างตั้งแต่ ๒,๕๐๐ ปอนด์ แล้วขึ้นไปหา ๓,๐๐๐ ปอนด์ กล่าวคือได้ไปตีโทรเลขเข้าไปกราบทูล ครั้นเมื่อถึง บอมเบย์ได้รับตอบโปรดให้เรียกเป็นคนทดลองดูบีหนึ่ง เกล้า ฯ ได้ให้เวอนีโทรเลขและจดหมายไปถึง ม.ร.ย. แลขอให้เรคอมเมนชั่นของชาวเบลเยี่ยมอันเป็นที่ควรคอเวอนเมนต์จะไว้วางใจมาด้วย เกล้า ฯ ได้สอดหนังสือแสดงคุณสมบัติ ม.ร.ย. มาด้วยแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) ดำรงราชานุภาพ(๑)

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต ๒/๑ เรื่อง จ้าง มร. ยัคมินส์เข้ามารับราชการในเมืองไทย.

ก่อนที่มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เดินทางมารับราชการในเมืองไทย พระเจ้าอับบา ฮิลมี (๑) เจ้าเมืองอิจิปต์ (Abbas Hilmy (๒) the Khedive of Egypt) ได้มีพระราชโทรเลขจากวังอบาดีน กรุงไกโร (Abadeen Cairo) กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ด้วยรัฐบาลของข้าพระพุทธเจ้า มีความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะมอบตำแหน่งสูง ตำแหน่งหนึ่งให้กับ มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ แทนตำแหน่งซึ่งชาวอิจิปต์ได้รับมาก่อน แต่ในเวลานี้ มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ เห็นว่าตัวเขาไม่สามารถที่จะรับตำแหน่งนั้นได้ เว้นแต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เขาพ้นจากข้อสัญญาซึ่งเขาได้ทำไว้กับรัฐบาลไทย ข้าพระพุทธเจ้าจะมีความขอบพระเดชพระคุณเป็นอย่างยิ่ง ถ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจะทรงโทรเลขพระราชทานมายังข้าพระพุทธเจ้าว่า จะทรง

---

(๑) หนังสือ *พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ* ในเวลาที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ หน้า ๔๒๑ ว่า "อับบาส ฮิลมิ ปาชา เกดีฟ เจ้าผู้ครองนครเมืองอิจิปต์ที่ ๗ ในวงศ์มหเมตอาลี ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นเจ้าสืบจากบิดา พ.ศ. ๒๔๓๔ ไม่กลับคืนไปเมืองในเวลามหาสงคราม พ.ศ. ๒๔๕๗ ต้องออกจากราชสมบัติ

(๒) ในโทรเลขฉบับนี้สะกดชื่อเป็น Abbas Hily ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๑ ว่า "ชื่อเคดีฟที่เขียนมาว่า Abbas Hily ในโทรเลขนั้น บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นในหนังสือพิมพ์ลอนดอนไตม์ ที่ว่าด้วยการพิธีอ่านท้องตราฤาศุภอักษรเตอรกี ตั้ง เคดีฟนั้น เรียกว่า Abbas Hilmy ชื่อที่มีมาในโทรเลขทูลเกล้าถวายนั้นคงจะตกอักษรไปตัวหนึ่ง . . ."

โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่ความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้นำมากราบบังคมทูลพระกรุณาหรือประการใด" (๑)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโทรเลขตอบไปว่า

"...ฉันมีความเสียดายมากที่รัฐบาลของฉันไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงข้อสัญญาซึ่งทำไว้กับ มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ ได้ เพราะรัฐบาลของฉันก็มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าอยู่เหมือนกันที่จะมอบให้เขาได้รับตำแหน่งสำคัญอันหนึ่งในเมืองนี้ ซึ่งเป็นเมืองซึ่งอยู่ไกลจากยุโรปมากนัก และเป็นการยากลำบากกว่าเมืองขคงท่านในการที่จะหาคนสำคัญอันมีชื่อเสียง เช่น มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ นี้ ท่านคงจะเห็นด้วยกับฉันว่า เมื่อคิดตามประโยชน์ของผู้ที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ทั้งหมดแล้ว ก็ควรจะยอมให้การที่ได้ตกลงกันแล้วมาจนถึงบัดนี้นั้นคงอยู่ตามปกติทุกข้อ" (๒)

เมื่อพระเจ้ากรุงอิจิปต์ทรงทราบถึงความตั้งใจอันแน่วแน่ของรัฐบาลไทยเช่นนั้นก็ทรงยินยอม กระทรวงการต่างประเทศจึงมอบให้มิสเตอร์ เวอนี เป็นผู้ติดต่อกับ มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ จนเป็น

---

(๑) กรมศิลปากร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑ เรื่อง จ้าง มร. ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย พระราชโทรเลขพระเจ้า Abbas Hilmy แห่งอิจิปต์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

(๒) เอกสารแฟ้มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๑ พระราชโทรเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าเมืองอิจิปต์. ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

ที่เรียบร้อย พร้อมทั้งมีหนังสือรับรองคุณสมบัติจากข้าราชการเมืองเบลเยี่ยม ผ่านทางมิสเตอร์ เวอนี ถึงรัฐบาลไทยอีกด้วย ดังพอจะสรุปข้อความจดหมายเหล่านั้นแต่ละฉบับได้ดังนี้

๑. มองสิเออร์ อาลฟงโซ ริเวียร์ (Monsieur Alphonso Rivier) ซึ่งเป็นกงสุลเบลเยี่ยม ณ สาธารณรัฐคองโก อดีตศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยบรัสเซลส์ และประธานสภากฎหมายต่างประเทศ แจ้งว่า มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เป็นคนมีใจกว้างขวาง เฉลียวฉลาด เคยทำงานด้านกฎหมายต่างประเทศมากว่า ๓๐ ปี ไม่ว่างานราชการหรือส่วนตัว มร. ยัคมินส์ เป็นที่นับถือยำเกรงของทุกคน ผลงานด้านกฎหมายของเขาเป็นที่ยอมรับกันทุกประเทศในยุโรป อเมริกา จีน และญี่ปุ่น

๒, มองสิเออร์ แฟร ออร์บัน (Monsieur Frère Orban) อดีตเสนาบดี กระทรวงการคลัง กระทรวงการต่างประเทศ และสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร แจ้งว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม (Leopold II) มีพระราชกระแส เมื่อปี ค.ศ. ๑๘๗๘ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ให้เขาตั้งเสนาบดี เขาได้เลือก มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพราะเห็นว่าเป็นคนซื่อตรงที่สุด มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด และรอบคอบที่สุด ซึ่งพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมก็ทรงเห็นชอบด้วย มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ รับราชการในตำแหน่งนี้ประมาณ ๖ ปี เป็นผู้มีชื่อเสียงดี ไว้วางใจได้ทุกอย่างเป็นที่นับถือของชาวเบลเยี่ยม

๓. มองสิเออร์ ยูลิส บารา (Monsieur Jules Bara) อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ที่ปรึกษากฎหมายประจำศาลอุทธรณ์เมืองบรัสเซลส์ และสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร แจ้งว่า มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ เป็นผู้

ชำนาญในด้านกฎหมาย มีชื่อเสียงดีทั้งด้านราชการและส่วนตัว เป็นที่นับถือของคนทั่วไป เพราะเป็นผู้ที่มีความเฉลียวฉลาดและซื่อสัตย์สุจริตเป็นอย่างยิ่ง

๔. มองสิเออร์ กิลเลอรี (Monsieur Guillery) อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรกรุงเบลเยี่ยมซึ่งได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลียวโอโปลด์ (Leopold) ที่ปรึกษากฎหมายของศาลอุทธรณ์กรุงบรัสเซลส์และอุปนายก ของหัวเมืองเอกราชทั้งปวงของรัฐคองโก แจ้งว่า มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายที่มีความซื่อตรง เป็นผู้บังคับบัญชาที่ดี เป็นผู้ตรวจสอบกฎหมายของประเทศต่าง ๆ เพื่อแก้ไขกฎหมายของประเทศเบลเยี่ยมอันได้ใช้เป็นสากลในเวลาต่อมา เขาเป็นพ่อบ้านที่น่านับถือคนหนึ่งซึ่งมีความประพฤติดีจนหาที่ติมิได้

๕. มองสิเออร์ ฮาเวียร์ โอลัง (Monsieur Havier Olin) อดีตเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ปัจจุบันเป็นศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยเมืองบรัสเซลส์ และหัวหน้าวิชากฎหมายในมหาวิทยาลัยนี้ แจ้งว่า มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เคยทำงานมาด้วยกัน เป็นผู้ที่ข้าราชการในกรุงเบลเยี่ยมนับถือมาก เมื่อลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีก็ได้เป็นที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศ เป็นผู้มีความซื่อตรง และสติปัญญาดีสมควรแก่การไว้วางใจทุกประการ

๖. มองสิเออร์ ชาล์ลโกร (Monsieur Charles Graux) อดีตเสนาบดี กระทรวงพระคลังเมืองเบลเยี่ยม ที่ปรึกษากฎหมายกรุงบรัสเซลส์ ขณะนั้นดำรงตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและผู้ตรวจการมหาวิทยาลัยเมืองบรัสเซลส์ แจ้งว่าขณะที่มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์

ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น ได้เคยติดต่อกันทั้งงานราชการและส่วนตัว เห็นว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ดีและซื่อตรง เพราะเหตุดังกล่าวท่านจึงได้รับแต่งตั้งเป็นศาสตราจารย์กิตติมศักดิ์ ของมหาวิทยาลัยเมืองบรัสเซลส์

๗. มองสิเออร์ อัก คูวริว (Monsieur Aug Cowreur) อดีตสมาชิกและอุปนายกสภาผู้แทนเมืองเบลเยี่ยม และเลขาธิการสมาคมการศึกษาและการเมือง แจ้งว่า มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เป็นคนสุจริต ซื่อตรงต่อหน้าที่ราชการ ไม่เคยรับสินบนจากผู้ใด หลังจากลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีแล้วก็ได้เป็นที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศ ทำงานร่วมกันกับนักกฎหมายเยอรมันและอังกฤษหลายท่าน ท่านได้จัดทำหนังสือเกี่ยวกับด้านกฎหมายอีกทั้งเป็นกรรมการแก้ไขกฎหมายของเบลเยี่ยม ดังนั้น มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ จึงเป็นผู้ชำนาญด้านกฎหมายอย่างมาก

๘. มองสิเออร์ เซนติเลต (Monsieur Saintelette) อดีตเสนาบดี กระทรวงโยธาธิการ กรมรถไฟ และกรมไปรษณีย์โทรเลข แจ้งว่าเมื่อท่านป่วย มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ ได้ทำราชการแทนท่าน จากผลงานแสดงว่า มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ เป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ว่องไว มั่นใจในตนเอง คิดงานและทำสำเร็จในเวลารวดเร็ว เป็นผู้รู้กฎหมายแทบทุกประเทศ รู้หลายภาษา รู้จักขนบธรรมเนียมของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเป็นอย่างดี เป็นผู้มีอัธยาศัยดี เป็นที่นับถือของข้าราชการทั่วไป (๑)

---

(๑) กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ๓ ๒/๑ เรื่อง จ้าง มร. ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย, หน้า ๒๕–๖๑

นอกจากหนังสือรับรองคุณสมบัติแล้วในจดหมายของมองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ ที่ส่งถึง มิสเตอร์ เฟรดเดอริก เวอนี่ ยังได้บอกเงื่อนไขและคำปฏิญาณตนในการเข้ามารับราชการในเมืองไทย ซึ่งพอจะสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

๑. เงินค่าจ้าง ท่านขอเงินค่าจ้างปีละ ๓,๐๐๐ ปอนด์ เพราะภาระหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบมีมาก และต้องจากบ้านเกิดเมืองนอน ญาติพี่น้อง มาอยู่ในภูมิประเทศที่มีดินฟ้าอากาศแตกต่างกัน ท่านเป็นผู้ที่รู้หลายภาษา สามารถติดต่อกับฝรั่งชาติอื่น ๆ ได้ดี โดยรัฐบาลไม่ต้องจ้างผู้อื่นอีก ดังนั้นเงิน ๓,๐๐๐ ปอนด์ต่อ ๑ ปี ก็คงเหมาะกับงานที่ต้องรับผิดชอบ

๒. บ้านพัก ขอบ้านพักในกรุงเทพ ฯ ๑ หลัง พร้อมด้วยเครื่องตกแต่งที่จำเป็นเมื่อจัดบ้านเรียบร้อยแล้ว ท่านจะหาเครื่องเรือนอื่น ๆ เพิ่มเติมเอง และเรือนบังกาโลปรับอากาศนอกเมือง ๑ หลัง สำหรับเป็นบ้านพักในฤดูร้อน

๓. การทำสัญญาจ้างและพินัยกรรม ท่านจะทำสัญญาไว้ ๑ ปี หลังจากนั้นให้ขึ้นอยู่กับความต้องการของรัฐบาลไทย ถ้าพิจารณาเห็นว่าตัวท่านทำงานเหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ก็ทำสัญญาจ้างต่อไปอีก หรือแล้วแต่ความต้องการของท่าน เพราะแม้ว่าท่านจะเคยชินกับอากาศร้อนทางตอนใต้ของสเปน หรืออากาศหนาวในรัสเซียมาแล้วก็ตาม แต่อากาศในเมืองไทยอาจไม่ถูกกับสุขภาพของท่านก็เป็นได้ ดังนั้นหากท่านสิ้นชีวิตไปก่อนสิ้นกำหนดสัญญา เงินบำเหน็จบำนาญของท่านทั้งหมดให้

รัฐบาลไทยมอบให้กับภรรยาหม้าย และลูกสาวอายุ ๑๖ และ ๑๔ ปี ซึ่งยังไม่ได้แต่งงาน

๔. เดินทาง กำหนดการเดินทางมาประเทศไทยนั้นแล้วแต่ทางรัฐบาลไทย แต่ท่านมั่นใจว่าคงไม่ให้ท่านเดินทางมาในระหว่างฤดูร้อนแน่นอน สำหรับค่าเดินทางขอให้รัฐบาลไทยส่งเงินไปให้ท่านที่กรุงบรัสเซลส์เบีนจำนวน ๔๐๐ ปอนด์

๕. การรับราชการในเมืองไทย ท่านได้ให้คำปฏิญาณตนไว้ว่า "...ข้าพเจ้าจะอุทิศความสามารถ ความรู้ ความชำนาญ ความคิดเห็นแก่รัฐบาลไทย และพิจารณาตัดสินเรื่องราวต่างๆอย่างสุดความสามารถเหมือนดังที่ข้าพเจ้าได้ทำให้แก่รัฐบาลของประเทศเบลเยี่ยม ข้าพเจ้าจะซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อองค์ประมุขของชาติไทยเหมือนดังที่ข้าพเจ้าปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์แห่งเบลเยี่ยม ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าอาศัยอยู่บนผืนแผ่นดินไทย ข้าพเจ้าจะอุทิศเวลาทำงานเพื่อความสำเร็จของรัฐบาลไทย" (๑)

เมื่อรัฐบาลไทยตกลงตามเงื่อนไขดังกล่าวแล้ว มองสิเออร์ โรลิน ยัคมินส์ ได้เดินทางไปทำสัญญาในการเข้ามารับราชการในประเทศไทย ณ สถานเอกอัครราชทูตสยาม กรุงลอนดอน ดังมีข้อความในหนังสือสัญญาซึ่งทำเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ดังนี้

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑ เรื่อง จ้าง มร. ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย, หน้า ๖๒–๖๗

หนังสือสัญญาระหว่างพระยามหาโยธาและมองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์

พระยามหาโยธาอรรคราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน ทำสัญญาจ้าง มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ ชาวเบลเยี่ยม อดีตที่ปรึกษากฎหมายในมหาวิทยาลัยออกฟอร์ดและเอดินเบอร์ก เป็นอุปนายกของที่ประชุมใหญ่ในบรรดาหัวเมืองเอกราชของรัฐคองโก และ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มารับตำแหน่ง "ที่ปรึกษาราชการทั่วไป" และพักอาศัยอยู่ในกรุงสยาม มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ สัญญาว่าจะเข้ามารับราชการในรัฐบาลสยามตามตำแหน่งซึ่งได้กล่าวแล้วกับตามข้อสัญญาดังต่อไปนี้

มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ ยอมรับว่าจะอุทิศเวลาของตนทั้งหมดให้กับรัฐบาลสยาม และจะไม่รับตำแหน่งงานใดจากประเทศอื่นในระหว่างที่ได้ทำสัญญากันนี้ อีกทั้งในระหว่างนั้น ถ้าไม่ป่วยหรือเกิดอุบัติเหตุอย่างหนึ่งอย่างใด ก็จะทำงานในหน้าที่นี้ตลอดไป

เมื่อเดินทางไปถึงกรุงเทพฯ แล้ว มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ จะต้องไปทูลพระเจ้าน้องยาเธอเสนาบดีว่าการต่างประเทศให้ทรงทราบเพื่อรับตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไปในรัฐบาลสยาม ตั้งแต่เวลานั้นเป็นต้นไปจนสิ้นสัญญา

งานต่าง ๆ ที่ มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ จะต้องทำนั้นไม่ได้จำเพาะเจาะจงว่าเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด แต่เป็นที่ปรึกษางานของกระทรวงต่าง ๆ ที่รัฐบาลสยามจะมีขึ้นเพื่อติดต่อกับนานาประเทศ

มองสิเออร์ยีโรลัง ยัคมินส์ จะได้รับพระราชทานเงินปีละ ๓,๐๐๐ ปอนด์ ซึ่งคิดเป็นเงินบาทตามอัตราแลกเปลี่ยนในวันที่ได้ร่างเซนหนังสือนี้

เงินเดือนปีหนึ่ง ๆ นั้น จะแบ่งเป็น ๔ งวดเท่า ๆ กัน และจะจ่ายให้ ๓ เดือนต่อหนึ่งครั้ง นับตั้งแต่วันที่ มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ รัฐบาลสยามจะจัดเรือนที่ไม่มีเครื่องตกแต่งในกรุงเทพ ฯ ๑ หลัง และบ้านพักปรับอากาศในฤดูร้อนอีก ๑ หลัง

รัฐบาลสยามจะต้องจ่ายเงินจำนวน ๔๐๐ ปอนด์ ให้มองสิเออร์ยีโรลัง ยัคมินส์ เพื่อเป็นค่าพาหนะเดินทางและค่าเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ ในการเดินทางจากกรุงเบลเยี่ยม และถ้ามองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ เกิดอุบัติเหตุหรือล้มป่วยลง ไม่สามารถที่จะปฏิบัติหน้าที่ของตนต่อไปแล้ว หนังสือสัญญาฉบับนี้เป็นอันเลิกร้างกันไป แต่มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ ยังคงได้เงินเดือนตามส่วนที่ยังค้างอยู่ กับเงินค่าเดินทางจากกรุงเทพ ฯ ถึงกรุงบรัสเซลส์ด้วย หนังสือสัญญานี้มีกำหนด ๑ ปี นับตั้งแต่วันที่ มองสิเออร์ ยี โรลัง ยัคมินส์ เดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๒

(เซน) ยี โรลัง ยัคมินส์ (เซน) พระยามหาโยธา

(เซน) เฟรดเดอริค เวอนี พยาน

(เซน) เอดเวิด ลอฟเตอรัส พยาน[๑]

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ต ๒/๑ เรื่องจ้าง มร. ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย, หน้า ๑๑๖–๑๒๓

มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ ออกเดินทางจากยุโรปเมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๕(๑) มาถึงสิงคโปร์ วันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ และพักอยู่ที่สถานทูตเบลเยี่ยมในสิงคโปร์ วันที่ ๒๓ กันยายน พ ศ. ๒๔๓๕ เดินทางมายังเมืองไทยด้วยเรือกลไฟชื่อ กอกอน (Gorgone) ถึงประเทศไทยเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ พักอยู่ที่โรงแรมออริ-นทอล(Oriental Hotel)และท่านได้มีจดหมายกราบทูลสมเด็จฯ กรมพระยาเทววงศ์โรปการว่า "ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เกล้าฯ ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไปของรัฐบาลสยามแล้ว เกล้า ฯ จะทำงานทุกอย่างด้วยความอุตสาหะและเต็มกำลังความสามารถของเกล้า"(๒)

วันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ ได้เข้าเฝ้าสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์โรปการ จากการพบครั้งแรกพระองค์พอพระทัย มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ เป็นอย่างมาก ดังลายพระหัตถ์ของพระองค์ทูลสมเด็จฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ดังนี้

"สังเกตดูรูปร่างหน้าตาคล้ายจมื่นราชภัณฑารักษ์ที่ถึงแก่กรรมมาก แต่ขาวสอาดกว่า พูดจาก็ช้าเกือบถึงจันดเล แต่ยังไม่งุ่มง่ามฤๅแก่คร่ำถึงนั้น ดูไหวพริบแลเอาใจใส่เออเพื่อมาก"(๓)

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ๓๒/๑ ลายพระหัตถ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทูลสมเด็จ ฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ๓๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

(๒) กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ๓๒/๑ เรื่อง จ้างมองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ เข้ามารับราชการในเมืองไทย จดหมายมองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ กราบทูลสมเด็จฯกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, วันที่ ๑๙ และ ๒๗ กันยายน รศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

(๓) เอกสารฉบับเดียวกับเชิงอรรถที่ ๒, ลายพระหัตถ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ กราบทูลสมเด็จ ฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ๓๐ กันยายน รศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) หน้า ๑๒๖–๑๒๗

เนื่องจากในระยะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชภารกิจมาก มองสิเออร์ โรลัง ยัคมินส์ จึงเพิ่งได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ดังมีประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ดังนี้

๒๕

"วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๑ เวลา ๔ ทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ท้องพระโรงด้านตวันออก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงษ์วโรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แลพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าไชยันต-มงคลแทนเสนาบดีกระทรวงวัง นำมองสิเออ โรลิน ยัคคะมัง ชาวเบลเยี่ยม ซึ่งจะมารับราชการในราชาธิปไตยสยาม อยู่ในกระทรวงต่างประเทศ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีพระราชดำรัสด้วยตามสมควร แล้วมองสิเออ โรลิน ยัคคะมัง ถวายคำนับกลับจากที่เฝ้า"(๑)

ตั้งเป็นเจ้าพระยา

มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ ซึ่งเข้ารับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไปนั้น ท่านได้ปฏิบัติราชการในเมืองไทยทั้งทางด้านกฎหมายและอื่น ๆ อย่างดี โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากทั้งปวง เป็นผู้ที่ทำราชการเป็นประโยชน์ต่อประเทศไทยมากมาย มีความจงรักภักดีต่อประมุขของชาติไทย มีอัธยาศัยเข้ากับคนไทยได้ดีทุกกระทรวงอีกทั้งเคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีในประเทศเบลเยี่ยมมาก่อน เพราะคุณงามความดีอย่างมากมายนี่เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๙ รศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) หน้า ๒๓๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ ขึ้นเป็น "เจ้าพระยา" ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ โดยพระองค์ทรงเลือกจากชื่อ ๓ ชื่อ ที่คณะกรรมการได้คิดตั้งขึ้น ชื่อทั้ง ๓ นั้นคือ

๑. เจ้าพระยารัฐนิติกรปรีชา สยามานุกูลกิจ มหิศรราชภักดี ขรมนตรีวิเศษศักดิ์ ศุภัควราชวาศรัย อภัยพิริยปรากรมพาหุ

๒. เจ้าพระยารัฐรักขณปรีชา สยามานุกูลกิจ พิสิฐศักดิ์ศุภมนตรี ธราบดีศิลัยภักดี วรัคสัตยาชวาศรัย อภัยพิริยกรมพาหุ

๓. เจ้าพระยาอภัยราชา สยามานุกูลกิจ สยามิศรมหายศ นานาพจนพากยโกศล สกลเทศธรรมสาตราจารย์ รัชบาลกิตโยปเทศก์ พิเศษศุภรรถธรรมยุกต์วาทิน ปรมินทรมหาสวามิภักดิ์ ปรมัครราชมนตรี อภัยพิริยปรากรมพาหุ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พอพระทัยชื่อที่ ๓ ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์[๑] เป็นผู้คิดขึ้น ดังมีคำแปลของชื่อนั้นดังนี้

"เจ้าพระยาอภัยราชา = ผู้ไม่มีไภยแต่พระราชาคือพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานอภัย

สยามานุกูลกิจ = มีกิจอันอนุกูลแก่สยาม

สยามิศรมหายศ = มียศแต่พระเจ้าแผ่นดินสยามอันใหญ่

นานาพจนพากยโกศล = ฉลาดในการพูดและการพากย์ต่าง ๆ

---

(๑) เดิมชื่อ พร บุนนาค เป็นราชทูตไทยคนแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เดินทางไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักยุโรป ก่อนถึงอสัญกรรมได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

สกลเทศธรรมสาสตราจารย์ = เป็นอาจารย์กฎหมายนานาประเทศ

รัชบาลกิตโยปเทศก์ = ผู้แนะนำกิจของรัฐบาล

พิเศษศุภรรถธรรมยุกต์วาทิน = กล่าวแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์อันดีโดยพิเศษแลเป็นยุติธรรม

ปรมินทรมหาสวามิภักดิ์ = ภักดีต่อพระบาทสมเด็จ พระปรมินทร์ผู้เป็นเจ้ามีคุณอันใหญ่

ปรมัครราชมนตรี = ที่ปรึกษาของพระเจ้าแผ่นดินผู้เลิศยิ่ง

อภัยพิริยปรากรมพาหุ = มีความหมั่นเป็นผู้กล้า แลความหมั่นก้าวไปในเบื้องหน้าอันไม่มีไภย เป็นประหนึ่งแขนกล่าวคือเป็นเครื่องนำราชการไป"(๑)

พระองค์โปรดให้ดัดแปลงชื่อนี้โดยตัดบางตอนออก จึงมีชื่อประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาดังนี้

"วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกในการประชุมสมาชิกเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ได้พระราชทานสัญญาบัตรให้ท่าน คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ เป็นเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจสกลนิติธรรมศาสตราจารย์ มหิบาลมหาสวามิภักดิ์ ปรมัคราชมนตรี

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ อ.๑๗/๕ "เรื่องคิดตั้งชื่อ ม. ยัคมินส์ เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา"

อภัยพิริยปรากรมพาหุ ครุฑนาม ที่ปรึกษาราชการทั่วไป ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐"(๑)

การที่มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งเดียวถึงชั้น "เจ้าพระยา" นับเป็นการเหมาะสมอย่างยิ่ง เพราะท่านได้ทำคุณประโยชน์แก่เมืองไทยเป็นอย่างมาก ได้อุทิศกำลังกายและสมองช่วยเหลือราชการไทย ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน ดังพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงเจ้าพระยาภัยราชา หลังจากที่ท่านกราบบังคมทูลกลับเบลเยี่ยมแล้ว และพระองค์โปรดฯ ให้ท่านหาคนใหม่มาแทน กล่าวไว้ตอนหนึ่งดังนี้

"...เราอยากจะได้คนซึ่งผังลงในหน้าที่ และมีความรักเมืองเราบังเกิดขึ้นจนเป็นที่ไว้วางใจกันได้จริงอย่างเช่นตัวท่าน ในคุณสมบัติเช่นนี้แล เราไม่ได้ฝันเห็นเลยว่าจะได้"(๒)

ภารกิจในเมืองไทย

นอกจากงานในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไป อันเป็นงานหนักและสำคัญยิ่งแล้ว เจ้าพระยาภัยราชายังได้ปฏิบัติงานด้านอื่น ๆ อีกมากมาย ดังจะได้กล่าวถึงพอสังเขปดังนี้

๑. เจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นหลังจากที่

(๑) กรมศิลปากร, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กำภู) พระนคร โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒ หน้า ๘๐

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๑ "ร่างพระราชหัตถ์ถึงเจ้าพระยาภัยราชา", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาภัยราชา, กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

เจ้าพระยาอภัยราชาเดินทางมารับราชการในเมืองไทยเพียง ๑ ปี ในฐานะที่ท่านดำรงตำแหน่งอัครราชทูตไทยผู้มีอำนาจเต็มประจำกระทรวงการต่างประเทศ(๑) ท่านจึงได้เดินทางไปเจรจาประนีประนอมกับรัฐบาลฝรั่งเศส

เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ยังปรากฏหลักฐาน เป็นสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เป็นสัญญา ๑๐ ข้อ ใจความสำคัญคือ "ไทยยอมสละกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย"(๒)

๒. ถวายโครงการการศึกษาแด่พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาอภัยราชาเห็นจะเป็นฝรั่งคนเดียวในสมัยนั้น ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยมากที่สุด อีกทั้งทรงยอมรับความคิดเห็นต่างๆ ที่เจ้าพระยาอภัยราชากราบบังคมทูลแทบทุกอย่าง แม้แต่การศึกษาของมกุฎราชกุมาร (สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เจ้าฟ้าพระองค์อื่นๆ และหม่อมเจ้า เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้วางโครงการถวายเพื่อทรงพระราชดำริว่า พระราชโอรสพระองค์ใดสมควรจะทรงศึกษาในแขนงวิชาหรือประเทศใดในยุโรป ทั้งนี้เพื่อจะได้ทรงนำความรู้เหล่านั้นมาช่วยกันสร้างสรรค์ประเทศไทยให้เจริญเท่าเทียมนานาประเทศ (๓) ในการเดินทางไปราชการในประเทศยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘

---

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๘ ร.ศ. ๑๑๑, หน้า ๓๐๑

(๒) ปาฐกถาเรื่อง "การเสียดินแดนไทยให้แก่ฝรั่งเศส" ของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม ๑ คณะรัฐมนตรีพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๑๘๑.

(๓) เสลา เรขะรุจิ (ไทยน้อย) และอุดม ประมวลวิทยา, *๓๐ เจ้าพระยา* โรงพิมพ์นิยมวิทยา, พ.ศ. ๒๕๐๔, หน้า ๓๖๑

(ร.ศ. ๑๑๔) นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเป็นหัวหน้าในการนำเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอไปทรงศึกษาตามประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป ตลอดระยะทางที่นำเสด็จท่านได้พยายามนำความเพลิดเพลินและความรู้ในสิ่งแปลก ๆ ใหม่ ถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ อีกทั้งนำเสด็จประพาสสถานที่สำคัญต่าง ๆ เช่นเมื่อแวะที่สิงคโปร์ได้นำเสด็จประพาสพิพิธภัณฑสถานแรฟเพิ่ลส์ (Raffles Museum) วังสุลต่านเมืองยะโฮ (๑) เป็นต้น

๓. ริเริ่มการศึกษาด้านกฎหมายในประเทศ เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งโรงเรียนกฎหมายเพื่อผลิตเนติบัณฑิตไทยขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ ดังในบันทึกของเจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) กล่าวถึงเรื่องที่มาของการตั้งโรงเรียนกฎหมาย ว่า

"ความคิดที่จะตั้งโรงเรียนกฎหมายนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากความคิดที่จะเลิกศาลกงสุลเพราะการมีศาลกงสุลทำให้คนในบังคับต่างประเทศได้ใจด้วยไม่อยู่ในอำนาจศาลไทย ซึ่งทำให้การงานของเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยติดขัดไม่สะดวก เมื่อรัฐบาลจ้าง มองสิเออร์ ยี โรแลง ยัคมินส์ (เจ้าพระยาอภัยราชา) เข้ามาเป็นที่ปรึกษาทั่วไปตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เจ้าพระยาอภัยราชาซึ่งเป็นศาสตราจารย์ในวิชากฎหมายได้ถวายความเห็นต่อพระเจ้าอยู่หัวให้เพาะปลูกวิชานี้ เพื่อทำกฎหมายและจัดการศาลยุติธรรมให้ดีขึ้น และขณะนั้นโรงเรียนกฎหมายยังไม่มี และคนที่จะ

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ๓. ๒/๒ เรื่อง "ม. ยัคมินส์ นำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอออกไปศึกษาวิชาเมืองนอก" จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘)

จัดตั้งโรงเรียนกฎหมายยังหาไม่ได้ จึงต้องรั้งรอมาจน รศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) เมื่อกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด และได้เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระองค์ท่านก็เป็นผู้เหมาะสมที่จะจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้น . . . "(๑)

เจ้าพระยาอภัยราชา ยังได้ช่วยจัดให้มีการศึกษากฎหมายตามแบบใหม่โดยการที่เข้าเป็นกรรมการการสอบไล่ของนักเรียนกฎหมายครั้งแรก ณ สนามสอบศาลาการเปรียญวัดมหาธาตุ ร่วมกับคณะกรรมการอื่นรวมเป็น ๕ ท่านคือ

๑. กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
๒. พระยาประชากิจกรจักร
๓. ขุนหลวงพระไกรสี
๔. เจ้าพระยาอภัยราชา
๕. มองสิเออร์ อาร์ เย เก็กปาตริก (๒) หมอกฎหมายชาวเบลเยี่ยม (๓)

๔. จัดกิจการบ้านเมือง เจ้าพระยาอภัยราชาได้มีส่วนช่วยสร้างความเจริญและปรับปรุงประเทศไทยทุกวิถีทาง เช่น จัดหาผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศมารับราชการในเมืองไทย ทั้งทางด้านกฎหมาย การศาล ยุติธรรมและอื่น ๆ นอกจากนั้นท่านยังได้เสนอข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดกิจการบ้านเมืองเพื่อความสงบสุขของประชาชน และให้จัดตั้งที่ประชุมปรึกษากฎหมายขึ้น ดังในจดหมายของท่านที่กราบบังคมทูล

(๑) ๓๐ *เจ้าพระยา*, หน้า ๕๕๕–๕๕๖
(๒) บุตรเขยเจ้าพระยาอภัยราชา (ดูหน้า ๓๕–๓๗ ประกอบ)
(๓) ๓๐ *เจ้าพระยา*, หน้า ๕๕๗–๕๕๘

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ่านทางสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ซึ่งกรมราชเลขานุการแปลไว้ ดังนี้

"การบ้านเมืองของกรุงสยามที่เป็นอยู่ในบัจจุบันนี้ จะพึงพิจารณาเหนได้มาแต่การสองอย่าง ๆ หนึ่งคือ การภายนอกประเทศ กับอีกอย่างหนึ่งการภายในประเทศ

ตั้งแต่เกิดเหตุเคราะห์ร้ายในปีกลายมาแล้ว การภายนอกประเทศนั้นก็นับว่าค่อยดีขึ้นได้ด้วยสิ่งใดที่ควรจะวิตกว่าจะเปนไปก็ไม่เปนไปถึงสิ่งนั้นได้แล้ว แลฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่ได้ทำการรุกรานเข้ามาอีกต่อไป ถึงแม้ว่าพวกหัวเมืองของฝรั่งเศสกับมองสิเออ ปาวี ยังคิดทำการยุแหย่จะให้เกิดเหตุอยู่อีกต่อไปก็ดี ส่วน คอเวินเมนต์ ฝรั่งเศสที่มี เปรสิเดนต์ใหม่ คือมองซิเออ เปริยา เป็นหัวน่าอยู่ ก็ดูเหมือนว่าจะข้อนข้างเอียงหูฟังคำตักเตือนที่ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝ่ายอุปทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพ คือมองสิเออบีเส็งสะกี ก็ได้สำแดงตนเองจนบัดนี้ให้เหนว่า เปนคนรู้ประมาณการอยู่ผู้หนึ่งได้ ยังมีอยู่แต่เรื่องความลำบากหลายราย ณ ที่แดนต่อแดนกันกับเมืองจันทรบุรีนั้น ทหารฝรั่งเศสยังไม่ได้ถอนกลับไป แต่ว่าหนังสือโปรโตคลที่ได้ลงชื่อกันแล้วที่เมืองปาริสในเรว ๆ นี้ เพื่อแต่งตั้งกองข้าหลวงพร้อมกันทั้งสองฝ่ายออกไปไต่สวนนั้น ก็เหนเปนสำคัญได้อย่างต่ำที่สุดว่ามีน้ำใจอันหนึ่ง ซึ่งจะระงับความยากลำบากทั้งหลายนั้นโดยทางปรานีปรานอมกัน แลในการที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทรบุรีนั้น การที่ได้ปฤกษาโต้ตอบกันในปาลียเมนต์เมื่อเรว ๆ นี้ ก็เปนที่ให้เหนชัดเจนได้ว่า เกิดมีความเหนขันแข็งแรงขึ้นมากในจำนวน

คนราชการอังกฤษว่า ในการถอนทหารออกจากจันทรบุรีนี้ ฝ่ายอังกฤษต้องเปนกังวลอย่างน้อยที่สุด ก็เท่ากันกับฝ่ายสยามเอง

บัดนี้จึงมีการภายในประเทศ ซึ่งเปนเหตุต้องการให้รวังเอาเปนธุระโดยเรวอย่างยิ่ง เพราะจะกล่าวไปตามความจริงทั้งหมดแล้ว ก็คือสัตรูทั้งหลายของกรุงสยาม กำลังที่จะคิดเอาประโยชน์ในเวลานี้ เพื่อที่จะอุดหนุน โดยเปนการเบิดเผยมากบ้างน้อยบ้าง ในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศให้คนเหนว่าเปนการจำเปนที่จะให้ฝรั่งเสสฤๅอังกฤษมาบำรุงบ้องกันเมืองนี้ แลเพื่อที่จะขยายความให้ประชาชนพลเมืองนี้ทราบเซงแซ่กันไปในความคิดที่ว่าคนพลเมืองนี้ มีประโยชน์ที่จะเปนคนอยู่ในบ้องกันต่างประเทศ มีเปนคนในบังคับฝรั่งเศส เปนต้นนั้นว่าดีกว่าเปนคนอยู่ในบังคับฝ่ายสยาม การอันนี้ก็เหนได้ชัดเจนว่าเปนภัยอันร้ายแรงสำคัญยิ่งนัก จะกระทำให้ถึงเปนการสูญสิ้นความเปนอิศรภาพของพระบาทสมเดจพระเจ้าแผ่นดิน แลสิ้นความเปนเอกราชของพระราชอาณาจักรนี้ด้วย แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ผู้เขียนจดหมายนี้ได้มีความเชื่อว่ายังจะหลีกเลี่ยงแก้ไขให้พ้นภัยอันนี้ก็ได้ แลเหนถึงว่าจะตั้งต้นสมัยให้มีความเจริญเปนเกียรติยศขึ้นใหม่อีกในกรุงสยามก็ได้ โดยจำเพาะว่าจะต้องไม่ให้เสียเวลาเลยที่จะแสดงให้เหนว่า มีอำนาจใหญ่ยิ่งของพระบาทสมเดจพระเจ้าแผ่นดิน ที่บงการสิทธิขาดอยู่ในคอเวอนเมนต์เสมอเปนการเสมือนอย่างบิดาแลผู้ปกครองของบ้านเมือง ฉนี้

การที่มีประโยชน์ต่าง ๆ หลายอย่างก็จะทำขึ้นได้เกือบทั่วไปทุกกระทรวงทบวงการที่รักษาการแผ่นดิน คือ การคิดจัดแลรวบรวมแลแยกย้ายกระทรวงต่าง ๆ ให้ดีขึ้นอย่างหนึ่ง การจัดขนบธรรมเนียมเกบ

ภาษีอากรของแผ่นดินอย่างหนึ่ง การจัดขนบธรรมเนียมศึกษาวิชาของราษฎรอย่างหนึ่ง การจัดทหารบกแลทหารเรืออย่างหนึ่ง การที่จะอุดหนุนการเพาะปลูกพืชน์ผลอย่างหนึ่ง จัดการป่าไม้ทั้งหลายอย่างหนึ่ง จัดการเกบกฎหมายโทษกรณ์ให้เปนหมวดเปนหมู่อย่างหนึ่ง การบำรุงหนทางทางบกทางน้ำอย่างหนึ่ง จัดการป้องกันโรคภัยในบ้านเมืองอย่างหนึ่ง เหล่านี้เป็นต้น แต่ในที่นี้ไม่ได้มีความประสงค์ว่าจะคิดกะวางแบบสำหรับจัดการทั่วไป ดังเช่นได้กล่าวแล้วมา ด้วยเหตุว่าเปนการที่จะต้องมีเวลาตริตรองดูให้ตลอดก่อน ความประสงค์ของจดหมายนี้เหนด้วยเกล้าฯ ว่า ตามเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในประจุบันนี้ เปนการที่ควรจะต้องจัดแก้ เพื่อจะได้รงับเหตุซึ่งเปนที่ถุ้มเถียงกับคนต่างประเทศอย่างหนึ่ง ฤๅเพื่อจะได้แก้ไขยความขัดข้องในกฎหมายให้ได้ทำการโยธาก่อสร้างต่างๆ นั้นบริบูรณ์ด้วยอย่างหนึ่ง ฤๅเพื่อจะได้สำแดงให้เหนความที่ทรงพระมหากรุณาเอาพระราชหฤทัยใส่ในความเจริญแลความประพฤติชอบของอาณาประชาราษฎรด้วย

ตอนที่ ๑

ในการที่เกี่ยวข้องกับการรักษาราษฎรให้พ้นภัย แลการชำระความตามยุติธรรมให้ดีขึ้นนั้นมีคำร้องกล่าวโทษอยู่ต่างๆ อย่างนี้คือ

ว่ามีความฆ่ากันตาย ความปล้นสดมภ์ ความโจรผู้ร้ายลักสัตวพาหนะแลไม้สัก แลความฉกรรจ์มหันต์โทษอย่างอื่นๆ เกิดขึ้นต่อบุคคล ฤๅต่อทรัพย์สมบัติหลายรายที่มากกว่าแต่ก่อน

ว่าผู้ว่าราชการเมือง ฤๅกรมการบางเมือง ไม่ได้เอาใจใส่ให้พอที่จะรักษาคนที่ปรากฏว่าเป็นคนร้ายแล้ว แลเพราะเหตุฉนั้นจึงไม่ได้ป้องกันไม่ให้มีความร้ายเกิดขึ้น ให้แข็งแรงดังที่ควรจะทำได้ ฤๅว่าเมื่อเกิดความร้ายขึ้นแล้ว ก็ไม่ได้สืบเสาะจับกุมผู้ร้ายนั้น

ว่าการซึ่งผู้ว่าราชการเมืองกรมการถดถอยไม่ทำการ ทั้งนี้ก็มิใช่ว่าเป็นด้วยไม่มีความสามารถที่จะทำได้ ฤๅไม่เคยทำมาแต่ก่อนเสมอทั่วกันไปทุกแห่งเมื่อใด แต่หากว่าจงใจคิดทำไม่ดี ฤๅเพราะเห็นแก่อามิศผิดทางธรรม

ว่าในที่บางแห่งการจัดอำเภอกำนันกองตระเวนนั้นเสียไป ฤๅไม่มีตัวคนพอที่จะรักษาการนั้นได้

ว่าเมื่อได้รู้ตัวแลจับตัวผู้ร้ายได้แล้ว ก็ไม่ได้ไต่สวนโดยสมควรที่จะเอาใจใส่เปนธุระ ฤๅไม่ได้ชำระตัดสินลงโทษโดยที่ควรมีโทษหนัก แลในที่สุดว่าในความที่ร้ายแรงอย่างยิ่งที่เปนความฆ่ากันตายหลายเรื่องตัวคนผู้ที่เห็นว่าเปนผู้ผิดจนไม่มีที่สงไสยเลยแล้วนั้น ก็ไม่ได้ตัดสินลงโทษประหารชีวิตรฤๅว่าถ้าตัดสินแล้วก็ไม่ได้กระทำโทษตามคำตัดสินนั้น

ว่าเมื่อกล่าวถึงการทั่วไปแล้ว การชำระความตามยุติธรรมนั้นช้าแลเปนอันไม่รู้แน่ว่าจะแล้วได้เมื่อใด แลว่าผู้ซึ่งนั่งศาลเปนตระลาการนั้น มักจะเปนคนผู้ที่ไม่ได้เรียนรู้กฎหมายให้พอสมควรที่จะกระทำการให้เตมตามน่าที่พนักงานอันยากนั้น

ว่าข้อบังคับสำหรับกระบวนพิจารณาความนั้น เปนของเก่าแก่ไม่ทันกับเวลาที่จะต้องการใช้ ฤๅไม่มีข้อพอเพียงที่จะใช้ได้

ว่ามีศาลต่างประเทศ ณ กรุงเทพเป็นสำคัญ อันเป็นศาลที่ต้องชำระความในระหว่างคนไทยกับคนต่างประเทศ มีคดีที่ยุ่งยากแลสำคัญอย่างยิ่งอยู่เนือง ๆ ทั้งความแพ่งและความมีโทษนั้น เป็นตระลาการให้แขงแรงขึ้น แลควรจะมีข้อบังคับสำหรับกระบวนพิจารณาเขียนไว้มีลักษณอย่างเช่นที่ใช้เป็นข้อบังคับสำหรับศาลต่างประเทศ ณ เมืองเชียงใหม่

บรรดาข้อความที่ร้องกล่าวโทษเหล่านี้ ก็เป็นที่ไว้ใจแลหวังใจว่าจะมีคนที่มีใจลำเอียงแลกล่าวพล่ามเกินกว่าความจริงไป แต่ในการที่จะให้ความรู้ความจริงแน่นอนว่ามีความเสียหายอยู่เพียงไร แลเมื่อได้ทราบแน่แล้วจะได้ให้ความเสียหายนั้นสิ้นหมดไปฉนี้ จึงได้ขอพระราชทานนำความเหนเปนคำแนะนำดังต่อไปนี้คือ

๑. ว่าควรเลือกสรรผู้ซึ่งเปนคนดี เป็นที่ไว้วางใจได้แลเป็นคนมีความอุษ่าห์สักหลายนายให้พอแก่การ ตั้งให้เป็นข้าหลวงพิเศษสำหรับเวลาหนึ่งไม่ให้เกินกว่าหกเดือนแล้ว ให้ออกไปยังตำบลเมืองที่ทราบว่ามีความฉกรรจ์มหันต์โทษ ความโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์เกิดขึ้นในเวลาที่ล่วงมาแล้วเร็ว ๆ นี้ แลว่าถ้าผู้ร้ายนั้น รู้จักตัวแลจับกุมไว้ได้แล้ว แต่ยังไม่ได้ชำระ ก็ให้ข้าหลวงพิเศษมีอำนาจบังคับบัญชาเตมที่ ในการชำระตัดสินโดยอย่างสังเขบแลลงโทษผู้ร้าย แลผู้สมรู้เป็นใจด้วยผู้ร้ายนั้น แลถ้าว่าผู้ร้ายนั้นยังไม่รู้จักตัว ฤารู้จักตัวแล้วยังไม่ได้จับกุมตัวมา ก็ให้ข้าหลวงพิเศษนั้นพยายามทุกทางที่จะให้รู้จักตัวแลจับกุมตัวผู้ร้ายนั้น แลในการอันนี้ให้มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาได้เตมที่จะกะเกนให้กรม-

การฤๅราษฎรในเขตรแขวงพระมหานครนี้ช่วยจับกุมคนร้ายที่คเนว่าอาไศรยอยู่ในตำบลนั้น ๆ

๒. ว่าถ้าข้าหลวงพิเศษ มีเหตุสมควรที่จะเชื่อได้บ้างว่า ความที่กระทำร้ายกันนั้น ฤๅการที่ไม่ได้ตัวคนร้าย ฤๅการที่ผู้ต้นคิดทำร้ายนั้นหนีรอดไปเป็นด้วยความละเลยน่าที่ ฤๅความผิดเล็กน้อยของผู้ว่าราชการเมืองฤๅกรมการผู้ใดก็ให้ข้าหลวงพิเศษมีอำนาจเตมในการที่จะเกาะกุมแลส่งตัวผู้นั้นเข้ามาชำระแลลงตามความที่ชำระได้ ณ กรุงเทพ แลให้ข้าหลวงพิเศษเลือกสรรคนที่ดี แลที่ควรเชื่อได้ยิ่งกว่าผู้นั้นขึ้นแต่งตั้งไว้ ให้ทำการแทนในตำแหน่งนั้นจนกว่าจะได้มีคำสั่งของเสนาบดีกระทรวงนั้นต่อไป

๓. ว่าข้าหลวงพิเศษซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น จะต้องมีบอกเป็นรายงานในการนี้ได้ไปจัดเนือง ๆ แลอย่างน้อยที่สุดก็ให้บอกเดือนละสองครั้ง ว่าด้วยการเปนอยู่ ณ เมืองนั้น ฤๅในแขวงที่ได้ให้ออกไปนั้น แลข้างท้ายให้มีความเหนเปนการแนะนำถึงการต่าง ๆ ตามที่เหนควรจะจัดให้ดีขึ้น ในการตระเวนรวังโจรผู้ร้าย ในการศาลชำระความ แลในการรักษาราชการบ้านเมืองด้วย

๔. บรรดาผู้พิพากษาตระลาการทั้งปวง จะต้องรับคำสั่งให้ยื่นสารบบรายงานความทั้งหลายที่เปนความฆ่ากันตาย ความมีโทษ ความปล้นสดมภ์ เปนต้น ซึ่งเปนคดีที่ได้มาถึงศาลแลยังไม่ได้ชำระนั้น กับให้ว่าด้วยการที่ได้ทำตามคำตัดสิน ฤๅยังไม่ได้ทำตามคำตัดสิน ฤๅลงโทษตามความที่ได้มีในศาลนั้น ๆ ตั้งแต่ต้นปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ แล[๒๖]

ทั้งว่าด้วยเหตุที่ยังไม่ได้ตัดสิน ฤๅที่ตัดสินแล้ว เหตุใดจึงยังไม่ได้จัดการไปตามคำตัดสินนั้นด้วย

๕. ว่าผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งได้มีคำตัดสินให้ลงโทษประหารชีวิตร เพราะว่าได้กระทำโทษผิดร้ายอย่างเดียวกันนั้น จะต้องให้ทำโทษภายใน ๑๕ วัน ตั้งแต่วันตัดสินไป เว้นไว้แต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอย่างอื่น

๖. ว่าควรจะตั้งศาลหลวงขึ้นอีกศาลหนึ่งสำหรับที่จะชำระความมีโทษหลวงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งชำระอยู่ในศาลอื่น ๆ ก่อนแล้ว แลเป็นความที่ศาลอื่นๆ นั้นไม่ได้ชำระความให้แล้วภายในกำหนดสามเดือน ตั้งแต่ได้ตัวผู้ต้องหาว่าเป็นคนร้ายมาถึงศาลนั้น เว้นไว้แต่เป็นความในศาลต่างประเทศจึงไม่ต้องยกมาชำระ แลศาลหลวงอันนี้จะได้ชำระพนักงานผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะได้ส่งเข้ามาชำระ ณ กรุงเทพ ฯ ตามความที่ว่ามาในข้อ ๒ นั้นด้วย

๗. ควรให้มีที่ประชุมแห่งคอเวอนเมนต์อันหนึ่งซึ่งมีเสนาบดีทั้งหลายอยู่ในนั้น กับทั้งผู้อื่น ๆ ซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นประธานเป็นเลขานุการ ฤๅพวกในที่ประชุมนั้นด้วยแล้ว ตั้งเป็นที่ประชุมขึ้น ให้ปฤกษาหาฤๅกันจัดการไปจากที่ประชุมนั้น เพียงเฉพาะเวลาสมัยที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอยู่ แลให้ที่ประชุมนี้ได้รับคำสั่งให้ประกอบการทำข้อบังคับออกประกาศเป็นการรับพระบรมราชโองการในข้อความซึ่งจะเห็นว่าเป็นการจำเป็น เพื่อจัดการแบ่งปันน่าที่การที่ควรจะมี แลที่จะให้กองตระเวนรวังโจรผู้ร้ายนั้นทำการอย่างไร ทั้งที่ในกรุงแลหัวเมือง อนึ่งเพื่อที่จะทำการให้ดีขึ้น ให้แบ่ง-

บั่นน่าที่กับทั้งที่ควรมีอย่างไรในศาลต่างประเทศ ฤๅในศาลอื่น ๆ อีก กับทั้งข้อบังคับตามที่จะเหนควรใช้สำหรับจัดการ แลกระบวนพิจารณาในศาลหลวงที่กล่าวมาข้างต้นในข้อ ๖ นั้น แลบรรดาการวิเศษต่าง ๆ ฤๅข้อบังคับทั่วไป ซึ่งที่ประชุมจะพิจารณาเหนเปนการจำเปนเพื่อรักษาการตามพนักงานต่าง ๆ ทั้งในกรุงแลหัวเมือง ฤๅเพื่อที่จะบำรุงรักษาราษฎรให้พ้นจากภัยให้เปนการเรียบร้อย แลให้ชำระความตามยุติธรรมด้วย แลบรรดาการอันนั้นจะต้องเปนกฎหมายแลใช้ได้เปนผลตามนั้นจนกว่าจะถึงเวลาที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปนการอย่างอื่นไป กับเว้นไว้แต่ที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกเสีย จึงใช้ไม่ได้

๘. ว่าจดหมายราชการซึ่งได้ทำในที่ประชุมอันกล่าวมาแล้วนี้ จะต้องให้มีจดไว้เสมอเปนนิจ แลสำเนาจดหมายรายการนี้ต้องให้ได้ทูลเกล้า ฯ ถวายภายใน ๒๔ ชั่วโมง ตั้งแต่เวลาเลิกประชุมไปทุกคราว

ตอนที่ ๒

ในจำพวกเหตุทั้งหลายซึ่งก่อให้เปนที่ถุ้มเถียงกัน ในรหว่างคอเวอนเมนต์ในพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวกับคนในบังคับกับต่างประเทศนั้นคือ เรื่องหนังสืออนุญาตทำการบ่อแร่ การที่ขออนุญาตอย่างนี้ ยังคอยรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยอยู่ช้านานหลายราย แลในการที่จะหลีกเสียให้พ้นจากความถุ้มเถียงกัน ฤๅความที่จะเข้าใจผิดกันในภายน่านั้น จึงต้องขอพระราชทานเปนการร้อนให้ได้ประกาษข้อบังคับสำหรับการทำบ่อแร่นั้น

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการติดต่อกัน ไม่เฉพาะแต่สำหรับกับการทำบ่อแร่ หากจะเปนการสำหรับกับการทำสิลาต่าง ๆ แลการทำถนนหนทางแลก่อสร้างรถไฟด้วยนั้น คือเรื่องดินรเบียดทั้งหลาย ธรรมเนียมที่ทำกันมาแต่ก่อนจนบัดนี้ เป็นที่เสียเวลาแลเสียเงินมากทั่วไปทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องในการนั้น การอันนี้ก็ไม่ยากลำบากอันใดที่จะใช้เสียโดยเรวที่จะทำได้ ตามแบบอย่างข้อบังคับสำหรับการอย่างเช่นนี้ที่มีอยู่ในเมืองอื่น ๆ รวบรวมข้อความทั้งหลายซึ่งเปนการจำเปนจะต้องรวังรักษาไม่ให้มีอันตรายเสียหายในการที่จะบรรทุกขนไปมาทั้งการเกบแลการใช้ของเครื่องรเบียดทั้งหลายเหล่านี้ ให้เปนที่พอใจได้โดยธรรม ตามที่จำเป็นจะต้องใช้ในการงานอันชอบ

กับในขณะเดียวกันนี้เมื่อการต่าง ๆ ที่คนต่างประเทศเกี่ยวข้องอยู่เปนอันมากนี้จะได้จับทำแล้วเหนจะเปนการดีได้ในการที่จัดการบางอย่างเพื่อที่จะทำให้ดีขึ้น ในเหตุการทั้งหลายที่เปนความประพฤติดีชั่วแลเป็นการรักษาโรคภัยของราษฎรคนไหนในพระนครนี้ด้วยความประพฤตินั้น ย่อมมีที่ทำให้เสียไปแลชักพาให้ผิดไป โดยการที่มีโรงจำนำซึ่งไม่ได้อยู่ในกฎหมายเลยนั้นเป็นอันมากนัก จึงเป็นแรงอันหนึ่งอุดหนุนให้เกิดการลักขโมย การเล่นเบี้ย แลการวิวาทกัน ส่วนการรักษาโรคันตรายนั้น ก็ย่อมมีภัยอยู่ เพราะยังไม่มีข้อบังคับสำหรับการรักษาความสะอาด ซึ่งเปนการสำคัญอันจะละทิ้งเสียไม่ได้ ในเวลาเมื่อเกิดมีโรคที่ติดต่อกันได้มาก ๆ

เพราะเหตุฉนี้ จึงขอพระราชทานทำความเหนเปนคำแนะนำ คือว่า ให้ที่ประชุมแห่งคอเวอนเมนต์ อันจะตั้งขึ้นดังกล่าวมานั้น ได้

รับคำสั่งให้ประกอบทำการแลประกาษข้อบังคับรับพระบรมราชโองการแลสำหรับที่จะใช้ได้แต่เวลาเพียงที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปนอยู่เท่านั้น ในข้อความเหล่านี้คือ

๑. คำวินิจฉัยตามที่เหนว่าเปนการจำเปน เพื่อที่จะให้เรื่องขออนุญาตทำการบ่อแร่ทั้งหลายนั้นตกลงแล้วกันไป

๒. ข้อบังคับทั่วไปตามที่จะเหนควรมีสำหรับใช้ในการภายน่า สำหรับกักการอนุญาตให้ตรวจบ่อแร่ ฤๅให้ทำการบ่อแร่ทั้งหลาย สำหรับคนที่ทำการในบ่อแร่นั้น ๆ แลสำหรับกำหนดอำนาจต่าง ๆ แลพิกัดค่าธรรมเนียมที่เกี่ยวข้องในการนั้นด้วย

๓. ข้อบังคับสำหรับการที่จะบรรทุกเข้ามาในกรุงสยาม การที่จะขนไปมา แลบรรทุกลงเรือกำปั่น แลการที่จะใช้ในเครื่องรเบิดต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ทำกิจการอันชอบนั้น

๔. กฎหมายสำหรับกับการโรงจำนำ

๕. ข้อบังคับสำหรับการที่จะเหนเปนการจำเปน เพื่อจะป้องกันแลกำจัดเสียซึ่งโรคภัยอันติดต่อกันได้นั้นด้วย" (๑)

จากการกราบบังคมทูลถวายข้อเสนอแนะของเจ้าพระยาอภัยราชาเพื่อกิจการบ้านเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพอพระทัยเปนอย่างยิ่ง มีพระราชหัตถเลขาตอบเจ้าพระยาอภัยราชาตอนหนึ่งว่า

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ อ ๑/๖ เรื่อง ความเห็นยัคมินส์ จัดราชการต่าง ๆ และตั้งที่ประชุมปรึกษากฎหมาย จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗), หน้า ๒๑–๒๗

"...ความเห็นตักเตือนมาโดยความจงรักภักดีต่อตัวเราและบ้านเมืองของเรา ความเห็นทั้งปวงนั้นเราก็เห็นชอบด้วยโดยมาก และตั้งใจอุตสาหะจะคิดจัดการให้สำเร็จตลอดไปตามที่จะทำได้"(๑) และเคยมีพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งว่า

"...เราขอขอบใจในถ้อยคำที่ท่านได้แสดงความปรารถนาเพื่อความศุขและความเจริญของบ้านเมือง ทั้งแสดงความอุตสาหะตั้งใจของตัวท่านที่จะคิดให้ราชการของเราเป็นไปโดยยุติธรรมและเจริญดียิ่งขึ้น นอกจากนี้ขึ้นไปอีกเราได้รับข่าวและได้เห็นรายการเนือง ๆ จากกรมหลวงเทววงษ์น้องเรา ได้บอกถึงการประฏิบัติราชการของท่านโดยความซื่อสัตย์สุจริตและความอุตสาหะอันแรงกล้า กับทั้งความชำนาญ คุ้นเคยในกระบวนราชการ ได้เป็นประโยชน์ในราชการของเราเป็นอันมาก เป็นอันสมกับความคาดหมาย และความต้องการอย่างยิ่งของเรา ซึ่งได้โต้ตอบกับ เคดีฟออฟอิจิปต์ ไม่ยอมให้ตัวท่านในเวลาที่เราอยู่เกาะนี้เหมือนกัน เป็นที่ให้เกิดความยินดียิ่งขึ้นด้วยสมดังคาดหมาย ขอขอบใจอีกส่วนหนึ่งในข้อราชการทั้งปวงที่ท่านได้ประฏิบัติอยู่ในเวลานี้ เป็นประโยชน์แก่ผู้ปกครองของเราเป็นอันมาก"(๒)

นอกจากนั้นท่านยังได้ติดต่อกับเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ คอยเร่งรัดงานทุกกระทรวงให้เป็นไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อย ผู้ใดทำงานดีมี

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ อ ๑/๖ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, ๑๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗), หน้า ๒๔

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

ประโยชน์ต่อบ้านเมืองท่านก็ได้พยายามสนับสนุน บางทีถึงกับกราบบังคมทูลพระกรุณาพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้นั้นรับราชการต่อไป เช่น มิสเตอร์ วอริงโท สมิทธ์ (Mr. Warringto Smyth) อดีตผู้ช่วยในการร่างพระราชบัญญัติบ่อแร่ของเจ้ากรมราชโลหกิจ และภูมิวิทยา(๑) และต่อมาดำรงตำแหน่งเจ้ากรมราชโลหกิจภูมิวิทยา แต่หมดกำหนดสัญญาจ้าง ท่านอยากให้มิสเตอร์ สมิทธ์ ซึ่งทำงานดีมาก รับราชการในเมืองไทยต่อไป ท่านจึงมีจดหมายกราบบังคมทูลถวายความคิดเห็นแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังข้อความตอนหนึ่งว่า

"... การที่มีชาวยุโรปมารับราชการในเมืองไทยนานเกินควรนั้นเป็นการไม่ดีก็จริง แต่การที่จะเปลี่ยนคนซึ่งมีหน้าที่ราชการเหมือนกันบ่อย ๆ ก็ไม่ดีเช่นกันจะทำให้งานราชการนั้นดำเนินไปอย่างล่าช้า ดังนั้นเมื่อผู้ใดได้ทดลองเข้ารับราชการแล้ว ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นคนมีความชำนาญเหมาะสมกับตำแหน่งทั้งวัยวุฒิ และคุณวุฒิ มีโวหาร ความสุจริต และความรู้สึกผิดชอบ รู้ว่าสิ่งใดควรหรือไม่ควรประการใด และทั้งเป็นสุภาพบุรุษด้วย ก็จะเป็นการดีและสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์น้อยลงในการที่จะให้ผู้นั้นรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป"(๒)

คำกราบบังคมทูลนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย พระองค์พอพระทัยในข้อคิดเห็นต่าง ๆ ที่เจ้าพระยา-

---

(๑) ปัจจุบันคือกรมทรัพยากรธรณี

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต ๒/๔ เรื่อง ม. ยัคมินส์แลพระราชหัตถเลขาตอบจดหมายเจ้าพระยาอภัยราชากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒ เมษายน ค.ศ. ๑๘๙๖ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

อภัยราชากราบบังคมทูลเสนอมา พระองค์เคยมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาอภัยราชาตอนหนึ่งว่า

"... เรารู้สึกว่าท่านได้มีคุณในราชการเป็นอันมาก แลซ้ำได้รับถ้อยคำแสดงน้ำใจประสงค์ที่จงรักต่อราชการของเรา ทำให้เรานึกไม่ออกเลยว่าเวลาไรที่จะพ้นจากต้องการตัวท่าน ..."(๑)

เมื่อท่านลากลับไปแล้วท่านยังเป็นห่วงการงานทางเมืองไทย และได้ช่วยเหลือราชการไทยจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต ท่านสนใจในกิจการบ้านเมืองไทยทุกอย่าง แม้แต่เรื่องที่บางคนเห็นว่าเป็นสิ่งเล็กน้อย เช่น เมื่อท่านเดินทางกลับประเทศเบลเยี่ยม ท่านได้เขียนจดหมายจากสิงคโปร์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานอภัยโทษนักโทษ ๒ คน ชื่ออีแก้ว และอ้ายบิดแจ่ม อีแก้วนั้นเป็นทาสที่พยายามหนีจากความทารุณของนายจ้างออกมา และถูกจำคุกมาประมาณ ๗ ปี ระหว่างที่อยู่ในคุกเธอได้ทำความดีหลายอย่าง เช่น ช่วยพยาบาลเพื่อนนักโทษในยามเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้น ส่วนอ้ายบิดแจ่มแม้ว่าจะเคยทำความผิดร้ายแรงก็จริง แต่ระหว่างที่อยู่ในคุกก็ได้ทำความดีมากมายเช่นกัน สมควรที่จะโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอภัยโทษแก่นักโทษทั้งสองนี้(๒) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๑ เรื่อง ร่างพระราชหัตถ์ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเดจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, ๒๓ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๘ เรื่อง "หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชาและมิสเตอร์ริเวตคาเนค ทูลเกล้า ฯ ถวายพระราชหัตถ์ตอบด้วยข้อราชการต่าง ๆ" จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๖ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ทรงทราบ พระองค์ได้ตั้งคณะกรรมการพิจารณาปล่อยอีแก้วในวันที่ทรงได้รับจดหมายกราบบังคมทูลจากเจ้าพระยาอภัยราชา ส่วนอ้ายบิดแจ่มนั้นยังไม่ปล่อย เพราะอ้ายบิดแจ่มเคยพูดว่า ถ้าออกจากคุกเมื่อไรก็จะทำร้ายผู้พิพากษาและอัยการผู้เป็นโจทก์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมจึงต้องให้มีคนมารับรองอ้ายบิดแจ่มเสียก่อนจึงจะปล่อยตัวออกไป

๕. กฎหมายและยุติธรรม เจ้าพระยาอภัยราชา ได้เป็นกำลังสำคัญในการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ชาติไทยและมีส่วนช่วยปรับปรุงกิจการบ้านเมืองในขณะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าได้ปรับปรุงทางด้านกฎหมายและยุติธรรม ถึงแม้พระองค์จะทรงแน่พระราชหฤทัยว่า กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ราชโอรสของพระองค์ ทรงรอบรู้ทางด้านกฎหมายตามที่ได้ทรงศึกษามาอย่างดีก็ตาม แต่ก็ยังเป็นผู้มีพระชนมายุน้อย ไม่มีความคุ้นเคยและชำนาญในราชการด้านกฎหมายเพียงพอ และพระองค์ไม่ทรงแน่พระทัยว่า กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์จะทรงจัดราชการด้านยุติธรรมผ่อนปรนกฎหมายเก่าและใหม่ให้เข้าเกลียวกันเป็นที่เรียบร้อยได้ ดังนั้นพระองค์จึงโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาอภัยราชาผู้มีความรู้และความชำนาญเป็นที่ปรึกษาของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์อย่างใกล้ชิด ซึ่งท่านก็ได้ช่วยเหลือในการงานนี้อย่างเต็มความสามารถ ดังมีประกาศแจ้งความในหนังสือราชกิจจานุเบกษาตอนหนึ่งว่า

"... พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงจัดวางระเบียบการศาลยุติธรรมใหม่ ในการนี้ได้ทรงรับความช่วยเหลือและความร่วมมือกระทำการอย่างได้ผลอันมีค่าจากเจ้าพระยาอภัยราชา (โร-

แลง ยัคมินส์) ผู้ซึ่งในการนี้เช่นกับในการอื่น ๆ ได้อำนวยความดำริห์อันสุขุมให้เป็นประโยชน์แก่ราชการ"(๑) นอกจากนั้นเจ้าพระยาอภัยราชายังช่วยแนะนำในการจัดระเบียบศาลและดำเนินการกระทรวงยุติธรรมอีกทั้งเป็นกรรมการตรวจชำระพระราชกำหนดกฎหมายเก่าซึ่งได้มีการแก้ไขเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ อีกด้วย

๖. เป็นผู้หนึ่งในที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้ถวายโครงการแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จเยือนรัฐบาลประเทศต่าง ๆ ทั้งในยุโรปและประเทศใกล้เคียง พระองค์จึงเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๗ เมษายน รศ๗๐ ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ถึงวันที่ ๑๔ ธันวาคม รศ๗๐ ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) เป็นเวลาถึง ๘ เดือน เพื่อเป็นการเชื่อมสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศในยุโรป ทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองเพื่อเป็นแนวทางมาปรับปรุงประเทศไทย และประการสำคัญเพื่อให้ประเทศต่าง ๆ ได้รู้จักและสนับสนุนประเทศไทยด้านการเมืองในกรณีที่ไทยเจรจาเรียกร้องดินแดนและหลุดพ้นจากการคุกคามของฝรั่งเศส ซึ่งจากการเสด็จประพาสครั้งนี้นอกจากผลประโยชน์มากมายที่ไทยได้รับแล้วยังเป็นผลให้สัมพันธภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาเป็นอย่างดี

อนึ่ง ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเยือนยุโรปครั้งนี้ พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และได้ทรง

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๔๓, หน้า ๑๐๓๗

ตั้งที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้น ๕ นาย เพื่อถวายคำปรึกษาราชการแผ่นดินแด่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เช่นเดียวกับองคมนตรีในเวลานี้ ในจำนวนที่ปรึกษาราชการนั้น เจ้าพระยาอภัยราชาได้รับการไว้วางพระราชหฤทัยให้อยู่ในตำแหน่งร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ด้วย คณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินได้แก่

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวงศ์วโรประการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ

๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงยุทธนาธิการ(๑)

๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ ผู้บัญชาการกระทรวงพระคลัง

๕. เจ้าพระยาอภัยราชา (มองสิเออร์ คุสตาฟ โรลิน ยัคมินส์) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไป

จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นชาวต่างชาติเพียงคนเดียวที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งอันมีเกียรติร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่อันเป็นองค์คณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในสมัยนั้น

เจ้าพระยาอภัยราชาทูลลากลับ

เจ้าพระยาอภัยราชา เข้ามารับราชการในประเทศไทยตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) เนื่องจากอากาศในเมืองร้อน

(๑) กระทรวงกลาโหม ปัจจุบัน

มากเกินไป และประกอบกับความชราภาพของท่านด้วย สุขภาพของท่านจึงไม่สามารถทนต่อดินฟ้าอากาศของเมืองไทยได้ นายแพทย์ประจำตัวสามท่านต่างก็ลงความเห็นให้เจ้าพระยาอภัยราชากลับไปพักผ่อนในยุโรป(๑) ดังนั้นท่านจึงจำต้องกราบบังคมทูลลาออกจากราชการเมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ และเดินทางกลับไปเมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสียดายมาก ต้องการให้อยู่ต่ออีก ๑ ปี เพื่อช่วยผึกงานให้ มิสเตอร์ โดร์ช (Mr. Droz) ชาวสวิสซึ่งพระองค์มีพระราชดำริให้รับงานต่อจากเจ้าพระยาอภัยราชา(๒) แต่เจ้าพระยาอภัยราชา ก็ไม่สามารถที่จะทำตามพระราชประสงค์ได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีความอาลัยเป็นอย่างมาก ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งที่มีถึงเจ้าพระยาอภัยราชาก่อนออกเดินทางดังนี้

พระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๒ เมษายน รศ. ๑๑๙

ถึงมองซิเออ รอลิน แยกกระมินซ์

เรามีความเสียใจมากที่ท่านจะต้องกลับไป แต่เห็นเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งที่จะรักษาความสุขของตัวท่าน เรายอมให้ไปด้วยความเต็มใจ

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ๓๒/๘ เรื่อง หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชา และมิสเตอร์ริเวต คาแนค ทูลเกล้าฯ ถวาย และพระราชหัตถ์ตอบด้วยข้อราชการต่าง ๆ, จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ (พ.ศ. ๒๔๔๒), หน้า ๕๗–๕๘

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๑ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

เพราะชีวิตของท่านมีราคาแก่เมืองเรามาก เรามีความพอใจในการที่ท่านได้มาช่วยเราในคราวหนึ่ง ขอให้ท่านเชื่อว่า ตัวเราเองก็ดี ผู้ซึ่งนับในรัฐบาลทั้งปวงก็ดี ยังไม่มีผู้ใดคิดว่าท่านไม่มีประโยชน์เลยเป็นอันขาด แต่ตรงกันข้ามนั้น เราทั้งหลายวิตกว่าถ้าไม่มีท่านแล้ว เราจะได้รับความลำบากมาก เราไม่มีที่หวังว่าจะได้ผู้ใดมาแทนที่ และที่ท่านจะรับช่วยเหลือหาผู้อื่นมาแทนตัวท่านนั้นเรามีความยินดีมาก เราอนุญาตให้ท่านกลับไปในเดือนธันวาคม ตามที่กำหนดไว้นั้น

เรามีความร้อนใจมาก และต้องการได้ทันทีในเวลานี้ก็คือ คนที่แต่งหนังสือดี เพราะมิสเตอร์ ชเลสเซอร์ ซึ่งได้ใช้การเช่นนี้ในเวลาท่านไม่อยู่ ก็มีการหลายอย่างมากนัก ทำให้งานในหน้าที่ของเขาขาดไปไม่มากก็น้อย อนึ่ง เราไม่มีความสงสัยในความรู้และสติปัญญาของเขา เราได้เห็นความซื่อตรงและความรักของเขาต่อเราทั้งหลายปรากฏชัดอยู่แล้ว แต่ยังรู้สึกว่า เขายังหาทำหนังสือได้ดังท่านไม่ การอันนี้ก็เป็นประเพณีทั่วไปว่า หมอความที่ดีนั้น จะมุ่งหมายว่าดีในทางโปลิติกด้วยกันทุกคนไม่ได้ ถ้ามีคนแต่งหนังสือดีประจำอยู่ในเวลาที่ท่านไม่อยู่ได้คนหนึ่ง เราก็จะเป็นที่พอใจในการที่ท่านจะไป ๆ มา ๆ ดังนี้

เราอยากจะพูดปรึกษาหารือการทั้งปวงก่อนที่ท่านจะลากลับ ขอให้ท่านมาในวันพุธ เวลาบ่าย ๔ โมง ส่วนที่ท่านจะมาลาพระราชินีนั้น เราและพระราชินีมีความยินดีจะรับท่าน ณ สวนดุสิต ในวันศุกร์เวลาบ่าย ๕ โมง ถ้าท่านจะพาลูกสาวไปด้วย ก็จะเป็นการยินดีแก่เรามาก

(พระนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์(๑)

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาและเลดี้อภัยราชา

ดังนั้นเจ้าพระยาอภัยราชาและลูกสาว จึงได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ กราบบังคมทูลลากลับในวันที่ ๕ เมษายน รศ. ๑๒๐ ณ พลับพลาสวนดุสิต(๑) และในวโรกาสนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาอันเป็นเหรียญบำเหน็จในราชการให้เจ้าพระยาอภัยราชาด้วย(๒)

เจ้าพระยาอภัยราชาและลูกสาวเดินทางออกจากประเทศไทยวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๙ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรือมุรธาวสิทธิ์ไปส่งถึงสิงคโปร์(๓) พร้อมด้วยนายแพทย์และเพื่อนสนิทของท่านซึ่งมหากรุณาธิคุณอันล้นเกล้าฯ เจ้าพระยาอภัยราชารู้สึกซาบซึ้งอย่างยิ่ง ดังข้อความในจดหมายกราบบังคมทูลของท่านดังนี้

"... ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นเกล้าล้นกระหม่อมอย่างหาที่สุดมิได้ในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่ข้าพระพุทธเจ้าและธิดา ข้าพระพุทธเจ้ามีความเศร้าโศกอย่างมากที่

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต.๒/๑๒ ลายพระหัตถ์สมเด็จ ฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ทูลสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ วันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๗๐ หน้า ๑๓–๑๕ (ร.ศ. อาจจะคลาดเคลื่อน น่าจะเป็น เมษายน ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๒ มากกว่า–ผู้เรียบเรียง)

(๒) เอกสารแฟ้มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๑ ลายพระหัตถ์สมเด็จ ฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา วันที่ ๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐

(๓) เอกสารแฟ้มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๑ ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๑๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘

ต้องจากไป ถึงแม้สัมพันธภาพ และความรักของข้าพระพุทธเจ้าที่มีต่อประชาชนสยาม ผู้ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ทำงานร่วมกันทั้งทางด้านยุติธรรม และมนุษยธรรมอย่างใกล้ชิดจะมีมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ก็ยังไม่มากเท่ากับความรู้สึกส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้าที่มีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งสองพระองค์. . .”(๑)

อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ถ้าอาการของท่านดีขึ้น ท่านจะกลับมาเมืองไทยอีกในฤดูหนาว ซึ่งข่าวนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระปีติอย่างยิ่ง ดังในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงเจ้าพระยาอภัยราชาว่า

“. . . เรามีความยินดี ที่ได้เห็นในหนังสือของท่านพูดถึงเข้ามาบางกอกอีกครั้งหนึ่งในฤดูหนาวจะเป็นการมีประโยชน์แก่เราอย่างยิ่งถ้าท่านสามารถจะมาได้ดังนั้น เราทั้งหลายรู้สึกต้องการตัวท่านอยู่เสมอ. . .”(๒)

แม้ว่าเจ้าพระยาอภัยราชาจะออกจากประเทศไทยไปแล้วก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าราชการไทย และยังคงรับเงินเดือนเต็มตามอัตราเป็น

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต ๒/๘ เรื่อง หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชา และมิสเตอร์ริเวตคาแนคทูลเกล้าฯ ถวาย แลพระราชหัตถ์ตอบด้วยข้อราชการต่าง ๆ, จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต ๒/๑๒ เรื่อง เจ้าพระยาอภัยราชาแลเลดี้อภัยราชา, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาอภัยราชา, สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๐๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

เวลา ๒ ปี ดังสำเนาลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยาเทววงษ์วโรปการ ถึงพระยาประสิทธิศัลการ ดังนี้

สำเนาที่ ๔/๒๔๔ ศาลาว่าการต่างประเทศ

วันที่ ๑๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงษวโรปการเสนาบดีว่าการต่างประเทศ มายังพระยาประสิทธิศัลการอรรคราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าเจ้าพระยาอภัยราชาทูลเกล้าถวายหนังสือเรื่องจะเลิกกระทรวงที่ปฤกษา เพราะเหตุเจ้าพระยาอภัยราชาทุพลภาพ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ กับเจ้าพระยาอภัยราชาแล้วเป็นอันให้เลิก ส่วนตัวเจ้าพระยาอภัยราชาจะคงให้ได้รับเงินเดือนเต็มและตั้งอยู่ในตำแหน่งเยนนาราลแอทไวเซอร์ ต่อไปอีกสองปีเมื่อครบกำหนดสองปีแล้ว จะควรกำหนดต่อไปอีกเท่าใด จึงจะได้กำหนดอีกต่อไปภายน่า ถ้าหากว่าเมื่อไปปลายสองปีนั้น เจ้าพระยาอภัยราชาจะรับราชการต่อไปไม่ได้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงว่าการต่างประเทศ ตั้งฎีกาเบิกเงินเดือนเจ้าพระยาอภัยราชาตั้งแต่ศก ๑๒๐ ไป แลในศก ๑๒๐ นี้ ได้ให้ตั้งฎีกาเบิกเงินเดือนเมษายน ศก ๑๒๐ ถึงเดือน มิถุนายน ศก ๑๒๐ รวมสามเดือน ๆ ละ ๒๕๐ ปอนด์ (เจ็ดร้อยห้าสิบปอนด์) ได้สอดตั๋วดิมานดราฟ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ นำเบอร์ที่ ๓๐๕ เงินเจ็ดร้อยห้าสิบปอนด์มาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้แล้ว ให้ส่งไปให้เจ้าพระยาอภัยราชาที่กรุงเบลเยี่ยมด้วย แลเงินเดือนเจ้าพระยาอภัยราชา ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ศก ๑๒๐ ต่อไปนั้น

ให้พระยาประสิทธิศัลการ ตั้งเบิกที่แบงค์กรุงลอนดอนงวดละสามเดือนส่งไปให้เจ้าพระยาอภัยราชาเสมอไปจนครบสองปี เมื่อการจะเปลี่ยนแปลงต่อไปประการใดจะได้มีท้องตราออกมาให้ทราบภายหลัง

ประทับตราบัวแก้วใหญ่มาเป็นสำคัญ

(เซนพระนาม) เทวะวงษวโรปการ(๑)

ระหว่างที่เจ้าพระยาอภัยราชาพักผ่อนอยู่ในยุโรปนั้น ท่านก็พยายามที่จะหาคนมาทำงานในเมืองไทยแทนท่าน ซึ่งในการหาคนมาแทนนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาว่า

"...เรามีความยินดีในการที่ท่านได้พูดถึงที่จะหาคนมาแทนนั้น ความจริงเรามีความวิตกยิ่งกว่าผู้อื่นหมด ในการที่ขาดท่านไปนี้ ไม่ใช่แต่การภายนอกตลอดถึงการภายในด้วย ท่านรู้ความจำเป็นแลความประสงค์ของเราดีกว่าผู้อื่น เพราะฉะนั้นขออย่าได้ทอดทิ้งให้ช้าไปเลย ถ้ามีตัวที่จะหาได้ถึงท่านจะรับเงินเดือนเต็มอยู่ดังนี้ เรายังอาจที่จะเสียเงินสำหรับผู้อื่นได้อีก ข้อสำคัญที่จะเลือกให้เขาเป็นผู้ตั้งใจทำการในน่าที่ของเขาจริงเช่นตัวท่านจึงจะเป็นประโยชน์..."(๒)

และอีกฉบับหนึ่งว่า

"...เราขอกล่าวแต่เพียงว่า เราต้องการตัวท่าน ถ้าหากว่าท่าน

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ค ๑๙/๑๑๙ เงินเลี้ยงชีพ ภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ต๒/๓ หนังสือมีไปมาระหว่างเจ้าพระยาอภัยราชา พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา

จะมาอีกไม่ได้ เป็นการจำเป็นแท้จริงซึ่งท่านจะต้องหาผู้แทนตัว ไม่ใช่แต่เป็นคนที่จะมาร่างหนังสือ ต้องเป็นคนที่มีความรู้แลความชำนาญในการ ดิโปลมาติก แลกฎหมาย เราทั้งหลายเห็นว่าเป็นการสำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งจำจะต้องมี ถ้าหากว่าท่านยังรักเมืองไทย ยังมีความปรารถนาดีต่อประโยชน์ของเรา ซึ่งเราไม่ได้มีความสงไสยว่าจะเป็นไปอย่างอื่นนั้นแล้ว ขอได้ใช้ความพยายามอย่างกล้า เพื่อจะหาคนแทนตัวท่าน ซึ่งท่านรู้อยู่แล้วว่าต้องเป็นคนมีคุณวุฒิอย่างใด ให้ได้มาโดยเร็วที่สุดซึ่งจะหาได้"(๑)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึกถึงคุณงามความดีของเจ้าพระยาอภัยราชาอยู่เสมอ และมีความอาลัยในการจากไปเป็นอันมาก ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีพระราชทานแด่มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) อรรคราชทูตสยามประจำกรุงปารีส หลังจากที่เจ้าพระยาอภัยราชาถึงแก่อสัญกรรมแล้ว เพื่อให้เจ้าพระยาสุริยานุวัตร หาผู้เชี่ยวชาญมาทำงานแทนตำแหน่งเจ้าพระยาอภัยราชา ข้อความในพระราชหัตถเลขามีดังนี้

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ รศ. ๑๒๐

ถึงพระยาสุริยานุวัตร ด้วยการที่เขียนหนังสือราชการด้วยกระดาษเล็กเช่นนี้ ตั้งใจว่าจะไม่ให้เป็นราชการประจำอยู่ในออฟิซ เหตุที่เป็นการแสดงความในใจ

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ เรื่อง "เจ้าพระยาอภัยราชาแลเลดี้อภัยราชา" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยาอภัยราชา

ตั้งแต่เจ้าพระยาอภัยราชากลับออกไปประเทศยุโรปครั้งก่อน จนถึงครั้งหลังซึ่งตายไปนี้ก็เป็นการที่รู้ชัดเจนกันอยู่แล้วว่า เจ้าพระยาอภัยราชาคงจะกลับเข้ามาอีกไม่ได้กี่ครั้ง เจ้าพระยาอภัยราชาเองรับจะหาผู้ซึ่งจะชี้แจงฤๅไม่ถึงเช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้มีความรู้ซึ่งจะชี้แจงฤๅค้นคว้าแบบอย่างอันใดได้ง่ายแลมีสติปัญญาที่จะร่างแต่งหนังสือได้ดี แต่เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชารับไปแล้วไปหาหลายรายก็บอกเบี่ยงบ่ายไปเสียบ้าง ต้องเลือกเสียบ้าง ไม่ได้ตัวเข้ามา เรื่องนี้เป็นการสื่อสนกันอยู่กับเจ้าพระยาอภัยราชาเสมอก็ไม่สำเร็จลงได้จนถึงเวลาตายไป

ความคิดซึ่งจะหาคนเช่นนี้ ผู้อยู่ภายนอกบางทีจะไม่เห็นเป็นการสำคัญนัก เพราะเหตุว่าเจ้าพระยาอภัยราชาถึงจะได้ทำดีมากเพียงเท่าใด การที่ทำผิดให้เสียท่วงทีไปก็มีจริงอยู่ อีกประการหนึ่งเป็นที่ให้ฝรั่งซึ่งไม่พอใจจะให้เรามีฝรั่งเข้ามาเป็นปีกหาง มักจะพยายามบีบคั้นเอาชนะเอาแพ้กันในส่วนฝรั่งต่อฝรั่งเป็นต้น แต่ความรู้สึกภายในของเรานั้นว่าอย่างต่ำที่สุดในเวลานี้ฝรั่งที่รับราชการอยู่จะหาคนที่แต่งหนังสือดีสักคนหนึ่งไม่มีเลย คนซึ่งกรมหลวงเทววงษ์ ขอมาจากกระทรวงยุติธรรมใช้ให้ร่างหนังสืออยู่เวลานี้ เป็นคนซึ่งเจ้าของกรมเดิมเขาเห็นว่าเป็นคนอ่อนและเป็นคนเขลา เป็นแต่หมอความอย่างเลว ๆ เมื่อได้พังความคิดความเห็นก็ปรากฏว่าเขลาจริง คือมีความเห็นชอบในการซึ่งจะตั้งศาลประสมอย่างอิจิปต์ซึ่งตรงกับคำลอดโครเมอได้บ่นให้เราพังเมื่อเวลามาอิจิปต์ว่า เป็นการยากลำบากประการใดทั้งที่อังกฤษเป็นชาติใหญ่เข้าปกครองอยู่เช่นนั้น เพราะฉะนั้นไม่เป็นที่มั่นหมายว่าจะเป็นที่ไว้ใจอันใดได้

ฝ่ายไทยเราเล่า ถึงกรมหลวงเทววงษ์จะเป็นคนที่ได้อ่านหนังสือมากแลแต่งภาษาอังกฤษได้เวลานึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไรก็มีโดยมาก เมื่อนึกไม่ออกเช่นนั้นแล้วก็เป็นอันนิ่งอยู่ ผู้ใดๆ ซึ่งจะตักเตือนอย่างใดก็ยากที่จะให้กรมหลวงเชื่อได้ เพราะเหตุว่าเห็นอยู่ว่าความรู้ของผู้ที่ตักเตือนนั้นไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันมากนัก โดยว่าจะร่างหนังสือขึ้น รู้อยู่ว่ามันยังไม่ดีแต่ก็ไม่มีผู้ใดที่อาจจะออกความเห็นถึงลงมือแก้ไขได้เช่นเจ้าพระยาอภัยราชา เมื่อเกิดเป็นเช่นนี้ขึ้นแล้วก็มีผลอย่างเดียวแต่นิ่งๆ ไป

อีกประการหนึ่ง เคบิเนต ของไทยจะเข้าใจว่าตั้งขึ้นได้แล้วอย่างฝรั่งนั้นไม่ได้ มันเป็นต่างคนต่างทำอยู่โดยมาก บางคราวการนอกน่าที่กระทบกันเข้าก็ไม่ใคร่จะได้ บางทีเจ้าหน้าที่ต้องการปรึกษาก็ไม่มีใครออกความเห็น การที่จะเชื่อมในระหว่างเสนาบดีเหล่านี้ก็มีแต่ตัวเรา เมื่อพูดมาถึงเช่นนี้ มักจะมีผู้เห็นว่าเพราะไม่มี โปรมินิสเตอ ด้วยเหตุเราเป็นที่รังเกียจความเห็นอันนี้ เป็นแต่ความเห็นของคนภายนอก แต่ถ้าถามตัวเสนาบดีเอง ไม่มีผู้ใดหาญจะเป็นสักคนหนึ่ง ไม่ใช่จะเพราะกลัวทนเราไม่ไหวฤๅกลัวไภยอันตรายอันใด เพราะรู้แน่ว่าหาเพื่อนครบตำแหน่งไม่ได้ ถ้าเป็นขึ้นเมื่อไรงานก็หยุดเมื่อนั้น การซึ่งเป็นดังนี้ก็เพราะเหตุขัดข้องตัวคน เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาอยู่ มีประโยชน์บ้างโดยทางกระทรวงต่อกระทรวง แต่ไม่ใช่เป็นอย่าง โปรมินิสเตอ ประโยชน์ที่มีนั้นคือ เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นกองกลางร่างหนังสือให้หลายกระทรวงด้วยกัน ฤๅออกความเห็นให้ผู้ซึ่งต่างคนต่างภาษาไปปฤกษา เมื่อความคิดเป็นความคิดเดียวกัน แลเจ้าพระยาอภัยราชา

เป็นคนมีความพยายามฤๅพอใจในการโต้เถียงมาก ใช่แต่เท่านั้นเป็นผู้ซึ่งคอยมาพ้องในความคิดเห็นอันซึ่งเห็นว่าผิด ฤๅในการอันใดซึ่งเห็นว่าเฉื่อยช้าก็เข้ามาพ้องให้เร่งรัดว่ากล่าว การดำเนินไปได้อย่างนี้มากเพราะฉะนั้น ความต้องการคนอย่างเช่นเจ้าพระยาอภัยราชานั้นไม่สู้มีทั่วไป มีอยู่แต่ในบางคนมีตัวเราเป็นต้น เพราะมีผู้เบื่อเจ้าพระยาอภัยราชาเสียเป็นอันมาก

ตั้งแต่เจ้าพระยาอภัยราชากลับออกไปแล้วนี้ สังเกตดูว่าการหงอยช้าลงไปแล้วทุกเดือนที่เป็นสำคัญนั้นในกระทรวงการต่างประเทศ แต่ถึงกระทรวงอื่น ๆ ที่ไปอืดอัดอยู่เสียก็มี การที่ช้ามิใช่ช้าเพราะขัดข้องนึกไม่ออกอย่างเดียว ช้าโดยปกติของคนไทยนั้นมีเป็นอันมาก จึงคิดเห็นว่า ถ้าหากว่าไม่มีคนซึ่งสามารถที่จะร่างหนังสือคล่อง ๆ ได้ การที่จะทำให้เร็วขึ้นนั้นไม่สามารถที่จะทำได้เป็นแน่แท้

ในการที่จะหาคนเสมอชั้นเจ้าพระยาอภัยราชาเห็นจะหายากนัก เพราะต้องเป็นคนซึ่งมีอายุมากสักหน่อย เคยทำการรับผิดชอบในน่าที่ใหญ่ปรากฏในประเทศยุโรปให้เป็นที่เชื่อถือมั่นคงแล้วว่าจะไม่นำเราไปสู่ที่ผิด และมีความจงใจในการซึ่งเขาจะทำให้แก่เราเช่นเจ้าพระยาอภัยราชาซึ่งตรงต่อการงานของตัว คนเช่นนี้จะหาให้สมัครมาทำการเมืองเราซึ่งเป็นเวลาอยู่ในที่คับขัน ฤๅมีแต่ความเสื่อมเบื่องน่าในราชการอันเกี่ยวแก่ต่างประเทศจึงมาช่วยให้การภายในดีขึ้นเพียงไร ก็เหมือนอย่างช่วยทำขนมให้กากินไม่เป็นประโยชน์อันใดในทางชื่อเสียง แลส่วนผลประโยชน์นั้นเล่า ถ้าเขาเป็นคนมีคุณวุฒิเห็นปานนั้นเขาก็คงจะหาที่ตั้งตัวเขาได้ในประเทศยุโรป ถึงจะได้ประโยชน์น้อยกว่ามาเมืองเราสักครึ่ง

สักเสี้ยวก็ยังดีกว่ามาอยู่ดงพระยาไฟ การเป็นเช่นนี้จึงไม่มีความหวังใจว่าจะหาได้ บัดนี้จึงมีความปรารถนาลดถอยลงมา คืออยากจะได้ผู้ซึ่งเข้าใจในการดิโปลมาติก ผู้หนึ่งซึ่งไม่ใช่เป็นชาติใหญ่ รู้แต่งหนังสือภาษาอังกฤษได้ดี มีความซื่อตรงต่อการงาน คืองานในประโยชน์ของเราเพียงเท่านี้ได้ เจอสองคนก็เอาทั้งสอง ได้มาปฤกษาหารือกัน ถ้าหาได้คนเดียวเท่านั้นก็ยังเป็นการดีสุดหามิได้

ในการที่จะหาคนเช่นที่ว่านี้ เมื่อสิ้นเจ้าพระยาอภัยราชาไปแล้ว ได้ปฤกษาหารือกันอยู่ ก็เห็นว่าจะเป็นผู้สามารถซึ่งจะเลือกพื้นคนให้ต้องตามความปรารถนาของเราได้ เพราะตัวคนที่จะมานั้นจะได้ดีฤาไม่ได้ดี สำคัญอยู่ที่ตัวคนเลือกเป็นอย่างยิ่ง บัดนี้ขอมอบน่าที่การซึ่งจะเลือกพื้นหาคนมารับราชการนี้ให้เจ้าเป็นผู้เลือกหา น่าที่อันนี้เป็นการหนักยากยิ่ง แต่หวังใจว่าเจ้าจะมีความอุตสาหพยายามโดยเห็นแก่การบ้านเมืองของตัว ซึ่งนับว่าเป็นการจำเป็นแท้ดังได้กล่าวมานั้น แล้วตั้งหน้าคิดอ่านโดยทันที โดยเข้าใจว่าฝรั่งที่เมืองไทยเวลานี้ เพียงชั้นมิสเตอ เกฮิเนียส แล มิสเตอ ดอแลรี เท่านั้นก็ไม่มี ถ้ายังหาชั้นสูงไม่ได้ เพียงชั้นต่ำเท่านั้นก็ยังมีประโยชน์ในการเขียนหนังสืออยู่.....

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์(๑)

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทและพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่ มหาอำมาตย์เอกพระยาสุริยานุวัตร (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์เอก พระยาสุริยานุวัตร) พระนคร, โรงพิมพ์ศรีกรุง, ๒๔๗๔.

อสัญกรรม

หลังจากเจ้าพระยาอภัยราชาลากลับไปยุโรปได้ประมาณ ๒ ปี ท่านก็ถึงแก่อสัญกรรม ทั้งนี้เนื่องจากท่านมีโรคประจำตัว คือ โรคหัวใจโรคตับแข็ง และหลอดลมอักเสบ ประกอบกับความชราภาพของท่านด้วย ดังนั้นอาการของท่านจึงทรุดลงไปทุกที ท่านป่วยหนักโดยอยู่ในความดูแลอย่างใกล้ชิดของท่านผู้หญิงอภัยราชา และลูกสาวทั้งสอง คือ มิสซิส เก็กแปตริก (Mrs. Kirkpatrick) และมิส เนลลี โรลัง (Miss Nelly Rolin) เป็นเวลา ๒ เดือน โดยจะเดินหรือทำอะไรไม่สะดวก(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงห่วงใยเป็นอันมาก ทรงมีพระราชโทรเลขและพระราชหัตถเลขาถามข่าวอาการไปทุกระยะ

จากพระราชโทรเลขนี่เอง ที่เป็นส่วนหนึ่งทำให้เจ้าพระยาอภัยราชามีกำลังใจเข้มแข็งขึ้นจนถึงวาระสุดท้าย ดังจดหมายกราบบังคมทูลของท่านผู้หญิงอภัยราชาตอนหนึ่งว่า

"....หม่อมฉันรู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นเกล้า ฯ เพราะจากพระราชโทรเลขฉบับแรกของพระองค์ ทรงรับสั่งให้ท่าน(๒) ทำใจให้เข้มแข็ง สิ่งนี้ทำให้ท่านสบายใจขึ้น และพระราชโทรเลขฉบับที่ ๒ ซึ่งถามถึงสุขภาพของท่านอันเป็นวันก่อนถึงอสัญกรรม ทำให้ท่านไม่เพียงแต่รู้สึกซาบซึ้งและจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเท่านั้น แต่ท่านยังหวังที่จะหายป่วยและสามารถกลับมาเป็นข้ารับใช้ใต้ฝ่าละออง

---

(๑) กรมศิลปากร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ เจ้าพระยาอภัยราชาและเลดี้อภัยราชา จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชา กราบทูลสมเด็จฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๙๐๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

(๒) หมายถึงเจ้าพระยาอภัยราชา

ธุลีพระบาทได้อีก ท่านมีกำลังใจมากขึ้น สามารถเคลื่อนไหวได้ เพราะพระราชโทรเลขในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนั่นเองซึ่งเรื่องนี้ท่านได้บอกกับนายแพทย์ประจำตัวของท่านไว้ ท่านขอร้องให้หม่อมฉันโทรเลขกราบบังคมทูลว่า การเจ็บป่วยของท่านฟื้นขึ้นช้ามากก็จริงแต่ก็ยังมั่นใจว่าอาการคงจะดีขึ้นในเร็ววัน และสามารถทำงานที่ค้างอยู่ได้..."(๑)

อย่างไรก็ตามหลังจากนั้นเพียงวันเดียว อาการของเจ้าพระยาอภัยราชาก็ทรุดหนักลงอีก วันที่ ๙ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับโทรเลขกราบบังคมทูลจากท่านผู้หญิงอภัยราชาว่า เจ้าพระยาอภัยราชาถึงแก่อสัญกรรมเสียแล้ว ตั้งแต่ตอนกลางคืนของวันที่ ๘ มกราคม คศ. ๑๙๐๒ ณ บ้านเลขที่ ๑๕๕ รู เดอ ลา ลัว (155 rue de la loi) กรุงบรัสเซลส์ พระองค์มีความโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ได้มีพระราชโทรเลขตอบไปว่า

"ข้าพเจ้าและพระราชินีมีความเสียใจอย่างมากในการถึงแก่อสัญกรรมของเจ้าพระยาอภัยราชาผู้เป็นทั้งสหายรัก และที่ปรึกษาอันเราไว้วางใจที่สุด

เราขอแสดงความเศร้าโศกและเห็นใจท่านผู้หญิง ขอให้ได้รับการแสดงความเสียใจจากเราด้วย

ความสามารถในการทำงาน อีกทั้งลักษณะท่าทางของผู้ที่มีความสำคัญต่อรัฐบาลสยามผู้นี้จะจารึกอยู่ในความทรงจำของเราตลอดไป"(๒)

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ค ๑๙/๑๑๘ จดหมายท่านผู้หญิงอภัยราชา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าหยู่หัว, ๑๗ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต.๒/๑๒ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาและเลดี้อภัยราชา พระราชโทรเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง ท่านผู้หญิงอภัยราชา, ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทรงมีโทรเลขแจ้งข่าวถึงแก่อสัญกรรมของเจ้าพระยาอภัยราชา ไปถึงพระยาประสิทธิศัลการ อัครราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอนด้วย และทรงได้รับโทรเลขทูลเกล้า ฯ ถวายมาว่า ทางสถานทูตสยามก็ได้รับข่าวนี้จาก มองสิเออร์ เอ็ดวาร์ด โรลัง (Monsieur Edward Rolin) เหมือนกัน และทางสถานทูตได้ส่งร้อยตรี ม.ร.ว. สิทธิ์ ซึ่งไปศึกษาภาษาฝรั่งเศสอยู่ในเบลเยี่ยม นำหรีด ๑ พวง ในพระนามพระบรมโอรสาธิราช และดอกไม้ ๑ ช่อ ในนามของรัฐบาลสยาม ไปคำนับศพเจ้าพระยาอภัยราชา(๑)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงและได้ทำคุณประโยชน์อย่างมากต่อประเทศเบลเยี่ยม ดังนั้นการถึงแก่สัญกรรมของท่านได้นำความเศร้าโศกไปยังทุกคนที่ได้รู้จักคุ้นเคย และทำงานร่วมกับท่านมาก่อน พระเจ้าลีโอโปลที่ ๒ แห่งเบลเยี่ยม ทรงมีพระราชโทรเลขมายังท่านผู้หญิงอภัยราชาและครอบครัว ดังนี้

"มาดาม โรลัง ยัคมินส์

ความเศร้าโศกอย่างมากในการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ ซึ่งท่านได้ประสบนี้ ฉันขอแสดงความเสียใจต่อท่านและครอบครัวอย่างจริงใจ

(พระนามาภิไธย) ลีโอโปลที่ ๒ แห่งเบลเยี่ยม"(๒)

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ สำเนาที่ ๑๗ จดหมายพระยาประสิทธิศัลการ กราบทูลสมเด็จฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, ๑๐มกราคม รศ.๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ "พิธีฝังศพเจ้าพระยาอภัยราชา" จากหนังสือพิมพ์ "แลงเดปองดองค์เบลส์"

พิธีฝังศพของเจ้าพระยาอภัยราชา เมื่อวันจันทร์ที่ ๑๓ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ ณ สุสานวัดเอตเตอบีค (Etterbeek) นั้น ได้จัดขึ้นอย่างสมเกียรติ พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พลเอกชาเปอลิเอ (The General Chappelier) ราชองครักษ์ พร้อมด้วยนายทหารอีก ๑ นาย มาแทนพระองค์ ในขบวนแห่ศพของเจ้าพระยาอภัยราชามีแตรวง ๆ ใหญ่นำหน้า มีทหารราบของกรุงเบลเยี่ยมมาร่วมในขบวนประมาณ ๓๕๐ คน ที่วัดมีทหารแกรนนะเดียเข้าแถวคอยรับ เมื่อยกศพลงจากรถ ทหารได้ยิงปืนคำนับพร้อมกัน ข้าราชการและเพื่อนมาในพิธีฝังศพมากมาย มีนักเรียนไทยซึ่งเรียนหนังสืออยู่ในเบลเยี่ยมไปร่วมพิธี ๑๗ คน(๑)

ในพิธีฝังศพได้มีผู้กล่าวถึงประวัติของเจ้าพระยาอภัยราชา คือ

๑. มองสิเออร์ ชาลส์ โกร (Monsieur Charles Craux) เสนาบดีของเบลเยี่ยมกล่าวในนามของเพื่อนข้าราชการด้วยกัน และท่านผู้นี้ได้กล่าวถึงการทำงานของเจ้าพระยาอภัยราชาในเมืองไทยด้วย

๒. มองสิเออร์ เดชอมส์ เดวิด (Monsieur Deschamps Devid) กล่าวในนามของสถาบันกฎหมายนานาประเทศ

๓. มองสิเออร์ อาโดลพ์ แปรง (Monsieur Adolphe Prins) กล่าวในนามของราชวิทยาลัยแห่งกรุงเบลเยี่ยม

๔. มองสิเออร์ โมรีซ์ โวเตียร์ (Monsieur Maurice Vauthier) กล่าวในนามของมหาวิทยาลัยแห่งกรุงบรัสเซลส์

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ จดหมายพระยาประสิทธิศัลการ กราบทูลสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, ๒๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

๕. มองสิเออร์ เดอ เวียน (Monsieur De Vigne) กล่าวในนามของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร

หลังจากพิธีฝังศพเจ้าพระยาอภัยราชาเสร็จเรียบร้อย ท่านผู้หญิงอภัยราชาได้มีจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับอาการและความมีสติสัมปชัญญะของเจ้าพระยาอภัยราชา ก่อนถึงอสัญกรรม ๑ ฉบับ(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบดังนี้

"เราได้รับหนังสือวันที่ ๑๗ มกราคม ซึ่งทำให้เรามีความเหือดแห้งเศร้าโศกเป็นอันมาก ที่ได้ทราบเรื่องตลอดของการท่อนปลายแห่งท่านผู้เป็นที่ปรึกษาอันเป็นที่รักใคร่ไว้วางใจของเรา แลเป็นการไม่ผิดซึ่งเราได้เชื่อถือเป็นแน่เสมอว่า ท่าน (เจ้าพระยาอภัยราชา) คงจะมีใจผูกพันถึงเมืองเราอยู่จนตลอดเวลาชีวิตร ซึ่งเราไม่เห็นเลยว่าจะหาผู้ใดให้เหมือนในข้อนี้ได้ ถึงว่าจะหาที่ทำการอย่างอื่นเสมอท่าน (เจ้าพระยาอภัยราชา)ได้ แต่เรายังไม่แลเห็น แลไม่มีความหวังใจเลยว่าจะหาได้ ทั้งหมดเรามีความนิยมในการซึ่งไม่ทอดธุระเรสแปรของท่าน(อภัยราชา) เป็นอันมาก แลอาจจะคิดเหนตามได้ถึงในเวลาที่ทำการงานในบางกอก ซึ่งเราได้ใกล้ชิดกันเป็นอันมาก ก็ย่อมเป็นอยู่เช่นนั้นเสมอ

แต่เรามีความวิตกด้วยตัวท่าน (เลด๊อภัย) เป็นอันมาก เพราะรู้อยู่ว่า เจ็บไข้ไม่สบายกลัวจะทนความลำบากที่ต้องพยาบาล และทนความทุกข์อันหนักไม่ไหว หนังสือฉบับนี้ทำให้เราค่อยบันเทาความวิตก

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ค ๑๕/๑๘ จดหมายท่านผู้หญิงอภัยราชา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕.

ด้วยได้เหนท่านได้เลือกเอาทางซึ่งมีบัญญา เพื่อรงับความทุกขด้วยถือสุภาษิตแห่งสามีของท่านซึ่งมีบัญญานั้น

พระราชินีมีความเศร้าโศกเป็นอันมาก ทั้งในส่วนผู้ซึ่งตายซึ่งได้เป็นที่ปรึกษาของเธอครั้งหนึ่ง แลในส่วนตัวท่าน เราทั้งหลายมีความปรารถนาขอให้ท่านได้มีอายุอยู่ยืนยาวต่อไป แลได้ทราบข่าวคราวของท่านบ้างเป็นครั้งเป็นคราว"(๑)

เจ้าพระยาอภัยราชาอายุ ๖๗ ปี มีบุตรธิดา ๖ คน(๒) คือ

๑. Monsieur Edward Rolin แต่งงานแล้วรับราชการอยู่ในเบลเยี่ยม ในตำแหน่งกงสุลสยามประจำกรุงเบลเยี่ยม

๒. Madame de Codt แต่งงานกับ Monsieur Henry de Codt ติดตามสามีไปอยู่ในไคโร

๓. Monsieur Paul Rolin เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมาย คล้ายเจ้าพระยาอภัยราชา พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมทรงแต่งตั้งเป็นบารอน และเป็นผู้พิพากษาของประเทศไทยในศาลต่างประเทศ ณ กรุงเฮก ต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๔. Madame Kirkpatrick แต่งงานกับ Mr. Robert J. Kirkpatrick เนติบัณฑิตเบลเยี่ยม ซึ่งเจ้าพระยาอภัยราชาติดต่อให้เข้ามารับราชการในประเทศไทยในตำแหน่งผู้ช่วยที่ปรึกษากฎหมายของกระทรวง

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ค ๑๕/๑๑๘ จดหมายท่านผู้หญิงอภัยราชา กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕

(๒) ตามรายชื่อที่บ่งไว้ในบัตรงานศพเจ้าพระยาอภัยราชา เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒ เรื่อง "เจ้าพระยาอภัยราชาแลเลดี้อภัยราชา" หน้า ๒๔๕

การต่างประเทศ(๑) มิสเตอร์ เก็กแปตริ๊กและภรรยาอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลา ๓ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ (ค.ศ. ๑๘๙๕—๑๘๙๘) มิสเตอร์ เก็ก แปตริ๊ก ได้ช่วยเหลือราชการดีมาก เป็นที่ไว้วางพระทัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ และเป็นที่รักใคร่ชอบพอของเพื่อนข้าราชการด้วยกัน แต่เขาเกิดเจ็บป่วยจึงกลับไปอยู่ที่ไคโรประเทศอิจิปต์ และถึงแก่กรรมใน ๓ ปี ต่อมา คือ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๙๐๑) ซึ่งขณะนั้นตรงกับระยะเวลาที่เจ้าพระยาอภัยราชาเดินทางออกจากประเทศไทยไปพักผ่อนในเบลเยี่ยม เมื่อท่านได้ทราบข่าวอันน่าสลดใจนี้ ท่านได้มีจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาแสดงความอาลัย มิสเตอร์ เก็ก แปตริ๊ก มายังเจ้าพระยาอภัยราชามีใจความตอนหนึ่งว่า

"...พระราชินีแลเราผู้ซึ่งเป็นมิตรของท่าน แลมิสเตอร์ เก็ก แปตริ๊ก ได้มีความเศร้าโศกเสียใจที่ได้ทราบข่าวความตายของเขาเป็นอันมาก เราทั้งหลายรู้สึกว่าเราได้เสียผู้หนึ่ง ซึ่งได้ทำราชการดีมาก่อน แลยังเป็นที่หวังใจว่า ถ้าเมื่อใดเขาได้กลับมาทำการในหน้าที่ของเขาอีก จะทำให้เป็นประโยชน์แก่เมืองเราเป็นอันมาก(๒)

---

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๓ "หนังสือมิไปมาระวางเจ้าพระยาอภัยราชา" จดหมายเจ้าพระยาอภัยราชา ถึง มองสิเออร์ เก็กแปตริ๊ก, ๖ กันยายน ค.ศ. ๑๘๙๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘)

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ม ๖๒/๔ หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชาและพระราชหัตถ์ตอบ มีเรื่อง มร. ดัฟชอคอนเซสชั่นในเมืองกลันตัน

หลังจากมิสเตอร์เก็กแปตร็ก ถึงแก่กรรม มาดามเก็กแปตร็กได้มีจดหมายกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานเงินเพื่อเป็นค่าเล่าเรียนลูกทั้งสองของเธอ คือ เด็กหญิงเนลลี เสาวภา เก็กแปตร็ก (Nelly Souvabha Kirkpatrick) ซึ่งเกิดที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ค.ศ. ๑๘๙๘) และเด็กชายโรเบอร์ต เอ็ดวาร์ด เก็กแปตร็ก (Robert Edward Kirkpatrick) เกิดที่ไคโร เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๘๙๙) เพราะเธอต้องการให้ลูกทั้งสองได้รับการศึกษาดี ดังที่สามีของเธอได้วางโครงการเอาไว้ แต่เนื่องจากสุขภาพของเธอไม่สมบูรณ์ จึงไม่สามารถทำงานหาเลี้ยงชีพเพื่อส่งให้ลูกทั้งสองให้ได้รับการศึกษาอย่างดีได้(๑) ดังนั้นเธอจึงขอพึ่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ก็ไม่ทรงขัดข้องประการใด ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงระลึกถึงคุณงามความดีของเจ้าพระยาอภัยราชาที่กระทำไว้ต่อพระองค์ และประเทศไทย ดังพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงเจ้าพระยาอภัยราชาดังนี้

"หนังสือ มิสซิส เก็กแปตร็ก เป็นที่จับใจเรามาก แต่เหมือนกับที่ท่านรู้อยู่ว่าเป็นความลำบากในการซึ่งจะทำให้เป็นตัวอย่างขึ้นสำหรับผู้อื่นจะขอบ้าง ถึงว่าจะเป็นการยกเว้นไม่ให้เอาเป็นตัวอย่าง ผู้ซึ่งจะขอบ้างคงจะอยากได้รับยกเว้นเช่นนั้นทุกคน

แต่เพราะคิดถึงความซื่อตรง อันได้ทดลองแล้วของตัวท่าน แลความรักใคร่อันได้มีมาแล้วแก่ครอบครัวของท่านเหนมีทางเดียว

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ต ๒/๑๒, จดหมาย Madame Kirkpatrick กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๐ ตุลาคม คศ. ๑๙๐๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

ซึ่งจะสงเคราะห์ได้ในเรื่องนี้ คือ จะยอมรับเด็ก ซึ่งเป็นลูกมิสเตอร์เก็ก แปตร็กเข้าเป็นนักเรียนพิเศสของรัฐบาล ในเวลาที่สมควรจะเล่าเรียนได้ตามอัตราของกรมศึกษาธิการ"(๑)

ดังนั้นหลานทั้งสองของพระยาอภัยราชา จึงได้เข้ามาเป็นนักเรียนของรัฐบาลไทยโดยสมเด็จฯกรมพระยาเทวงศ์วโรปการ ให้หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ กฤษดากร(๒) ติดต่อโรงเรียนทั้งในฝรั่งเศส และเบลเยี่ยม เพื่อให้ทรงทราบอัตราค่าเล่าเรียนของนักเรียนชายหญิงในประเทศนั้น ๆ ถ้าทางรัฐบาลไทยตกลงให้เรียนในประเทศใดก็ให้อรรคราชทูตนั้นเป็นผู้จัดการตลอดไป สำหรับบุตรชายเมื่อเรียนจบก็ให้เข้ามารับราชการในรัฐบาลไทย ส่วนบุตรหญิงนั้นก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานเงินค่าเล่าเรียนให้ปีละ ๑๐๐ ปอนด์ จนกว่าจะครบ ๑๘ ปี(๓)

๕. Mademoiselle Nelly Rolin เคยเดินทางเข้ามาอยู่กับเจ้าพระยาอภัยราชาและท่านผู้หญิงในประเทศไทย

๖. Monsieur Gustave Rolin

หลังจากเจ้าพระยาอภัยราชาถึงแก่อสัญกรรม ๔ ปีคือ ในวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ท่านผู้หญิงอภัยราชาก็ถึงแก่กรรม ซึ่งเป็นการนำความเศร้าโศกมาสู่ลูกหลานและผู้คุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง(๔)

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ต ๒/๑๒, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยาอภัยราชา, หน้า ๒๒๕–๒๒๖

(๒) เอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส

(๓) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ต ๒/๑๓ ลายพระหัตถ์สมเด็จฯ กรมพระยาเทวงศ์วโรปการกราบทูลสมเด็จฯ กรมพระสมมตอมรพันธ์, ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

(๔) เอกสารแพ็มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๓ จดหมาย มองสิเออร์ เอ็ดวาร์ด โรลัง กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๘๐๖ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

เงินบำนาญเจ้าพระยาอภัยราชา

เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาเข้ามารับราชการในเมืองไทย ท่านได้ทำพินัยกรรมมอบเงินบำนาญของท่านให้แก่ท่านผู้หญิงอภัยราชาและลูกสาวซึ่งยังไม่ได้แต่งงาน ดังนั้นเมื่อทราบว่าเจ้าพระยาอภัยราชาถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ (ค.ศ. ๑๙๐๒) ทางรัฐบาลไทยจึงคิดเงินบำนาญส่งไปทันที ดังพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย(๑) ว่า

"ด้วยได้รับข่าวอันเป็นที่เสียใจที่สุดในวันนี้ว่าเจ้าพระยาอภัยราชาได้ไปปรโลกเสียแล้วตั้งแต่เวลาเช้า ในเวลานี้เจ้าพระยาอภัยราชายังได้รับเงินเดือนเต็มอยู่และเป็นเช่นนั้นเจ้าตัวก็ไม่กำหนดขอร้องว่าจะประสงค์บีละเท่าใด พูดไว้แต่ว่าแล้วแต่จะให้ เมื่อยังไม่ทันรับเช่นนี้ จำจะต้องคิดถึงภรรยาว่าจะควรให้เพียงเท่าใด ไม่ควรที่จะให้ขอร้อง ซึ่งดูเหมือนจะเป็นให้โดยเสียไม่ได้ ควรจะให้เป็นให้โดยความเต็มใจสมความชอบที่มีไว้"(๒)

กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยถวายความเห็นว่าควรแบ่งเงินบำนาญออกเป็น ๒ ส่วนโดยให้ท่านผู้หญิงอภัยราชาบีละ ๕๐๐ ปอนด์ ลูกสาวที่ยังไม่แต่งงานอีกบีละ ๒๐๐ ปอนด์ ดังจดหมายกราบบังคมทูลดังนี้

---

(๑) พระนามเดิม พระองค์เจ้าไชยันตมงคล ต้นราชสกุล "ไชยันต์" ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นมหิศรราชองครักษ์, เป็นเสนาบดีกระทรวงวังและกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

(๒) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ค ๑๕/๑๑๘ เงินเลี้ยงชีพ ภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย, ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

"หอรัษฎากรพิพัฒน์

วันที่ ๒๐ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ขอเดชะฝ่าลอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

พระราชทานพระราชหัตถเลขาที่ ๑๒๓/๑๒๕๒ ลงวันที่ ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาไปปรโลก ทรงพระราชดำริห์จะพระราชทานเงินเลี้ยงชีพแก่ภรรยานั้นได้ทราบเกล้าทุกประการแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าได้หารือกับที่ปฤกษา เห็นด้วยเกล้าว่า พระราชประสงค์ที่จะพระราชทานนั้น ในส่วนตัวเจ้าพระยาอภัยราชา ถ้าอยู่ไปก็คงได้รับพระราชทานเต็มที่ ๓,๐๐๐ ปอนด์ต่อปี และเจ้าพระยาอภัยราชาได้รับพระราชทานมาก็ไม่กี่เดือนนัก เพราะฉนั้นถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า พระราชทานบำนาญแก่ครอบครัวแยกเป็น ๒ ภาคคือ พระราชทานท่านผู้หญิงอภัยราชาปีหนึ่ง ๕๐๐ ปอนด์ กับบุตรีคนเล็กซึ่งยังอยู่ในเรือนอีกปีหนึ่ง ๒๐๐ ปอนด์ รวม ๒ ส่วนเป็น ๗๐๐ ปอนด์ ก็เห็นจะพอควรซึ่งกำหนดแยกเป็น ๒ ส่วนดังนี้ เพราะเห็นด้วยเกล้าว่าส่วนของบุตรีก็คงพระราชทานไปเพียงเวลาที่จะมีสามีเมื่อใด ก็จะตัดลดลงได้ แลส่วนของท่านผู้หญิงอภัยราชานั้น เห็นด้วยเกล้า ว่าเป็นคนค่อนข้างชรา เมื่อมีความเศร้าโศกเบียดเบียนเช่นนี้ บางทีก็จะมีอายุไม่นานนัก ถ้ามิฉนั้นเมื่อบุตรียังไม่มีเรือนแลท่านผู้หญิงอภัยราชาถึงแก่กรรมลง ก็จะเป็นช่องทางที่จะให้บุตรีที่ยังอยู่ในเรือนได้รับความลำบาก บางทีก็จะมีเหตุมาให้ขุ่นเคืองใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทอีก จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า แบ่งเป็นส่วนเสียทีเดียว ซึ่งมีเวลาที่จะตัดทอนได้สั้นกว่า

จำนวนเงินที่กะพระราชทานเจ้าพระยาอภัยราชานั้น ตามพระราชดำริห์ที่โปรดเกล้าฯ ไว้ว่าจะพระราชทานถึง ๒ ปีเต็มต่อไปจึงจะผ่อนผันเพราะฉนั้นเมื่อกำหนดลงเป็นบำนาญแก่ภรรยาแลบุตรีเจ้าพระยาอภัยราชาปีละ ๗๐๐ ปอนด์เช่นนี้ ถ้าโดยจะพระราชทานต่อไปอีก ๗ ปี จำนวนเงินก็ยังไม่เกินกว่าที่กำหนดไว้ว่าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
ข้าพระพุทธเจ้า มหิศรราชหฤทัย ขอเดชะ"(๑)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบกับคำกราบบังคมทูลนั้น ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงส่งเงินบำนาญของเจ้าพระยาอภัยราชาไปให้ท่านผู้หญิงอภัยราชาปีละ ๕๐๐ ปอนด์ นับตั้งแต่เดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ เป็นต้นไป เป็นเวลาเกือบ ๒ ปี ทางรัฐบาลไทยจึงได้รับจดหมายของ มองสิเออร์ เอ็ดวาร์ด โรลัง บุตรชายเจ้าพระยาอภัยราชา ซึ่งเป็นกงสุลไทยประจำกรุงเบลเยี่ยม ท้วงติงเรื่องรัฐบาลไทยจ่ายเงินบำนาญเจ้าพระยาอภัยราชาไม่ครบตามสัญญาเดิม จดหมายนี้ส่งไปทางมิสเตอร์เฟรดเดอริก เวอนี ที่กรุงไคโร โดยอ้างเหตุผลตามหนังสือสัญญาที่สมเด็จฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศตกลงไว้กับเจ้าพระยาอภัยราชาว่า ".....เงินบำนาญของเจ้าพระยาอภัยราชานั้นจะคิดตามเวลาที่เข้ามารับราชการในเมืองไทย คือให้

(๑) กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้มที่ ค ๑๕/๑๑๘ เรื่องเงินเลี้ยงชีพภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา, หน้า ๑๒–๑๓

บีละ ๕๐ ปอนด์ แต่จะยอมให้นับล่วงหน้าขึ้นไป ๕ ปี เหมือนได้รับราชการแล้วคือเมื่อรับราชการครบปีที่ ๑ ก็จะได้รับเงินบำนาญปีละ ๓๐๐ ปอนด์ และจะขึ้นไปปีละ ๕๐ ปอนด์เรื่อยๆ ไป จากหนังสือสัญญาเจ้าพระยาอภัยราชาเป็นข้าราชการของรัฐบาลไทย ตั้งแต่วันแรกที่เดินทางมาถึง คือเมื่อวันที่ ๒๗ เดือน กันยายน ค.ศ. ๑๘๙๒ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ลากลับไป วันที่ ๕ เดือน เมษายน ค.ศ. ๑๘๙๙ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ระยะเวลาที่ท่านพักผ่อนในยุโรปท่านยังคงทำงานให้กับรัฐบาลไทยจนถึงวันอสัญญกรรมในวันที่ ๙ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๒ (พ.ศ. ๒๔๔๕) รวมเวลาที่ท่านทำงานให้รัฐบาลไทย ๙ ปี ดังนั้นเงินบำนาญของเจ้าพระยาอภัยราชา ซึ่งรัฐบาลไทยต้องมอบให้กับท่านผู้หญิงอภัยราชานั้นจะต้องเป็นบีละ ๗๐๐ ปอนด์.."(๑) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบดังนี้ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินบำนาญไปใหม่เป็นบีละ ๗๐๐ ปอนด์ ที่โปรดฯ ให้พระราชทานไปบีละ ๕๐๐ ปอนด์ ในระยะแรกๆ นั้นก็เพราะทรงรีบจัดการให้ไปโดยไม่ต้องให้ท่านผู้หญิงอภัยราชาขอมา ดังพระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่มีถึงสมเด็จฯ กรมพระยาเทวงศ์วโรปการว่า

"...เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาตาย ได้หารือกันด้วยในเรื่องนี้ แต่ไม่ได้ค้นหนังสือมีไปมาด้วยรีบจะมีหนังสือบอกให้ไปเสียก่อนอย่าให้ทัน

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ้มที่ ค ๑๕/๑๑๘ "เงินเลี้ยงชีพภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา" จดหมายมิสเตอร์ เฟรดเดอริก เวอนี่ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๖ กุมภาพันธ์ คศ. ๑๙๐๓ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

ขอ แต่ในเวลานั้นคิดถึงที่จะให้เงินเลี้ยงลูก มร. เก็ก แปตริกด้วย เอามาคิดรวมกันเหนว่าจะราว ๆ กับที่สัญญาไว้จึงบอกให้ไป..."(๑)

ส่วนเงินที่ขาดจาก ๗๐๐ ปอนด์ ในปีที่ส่งไป ๕๐๐ ปอนด์ ในตอนแรกคือตั้งแต่วันที่ ๙ มกราคม รศ. ๑๒๐ ถึงวันที่ ๓๑ มีนาคม รศ. ๑๒๐ เป็นเงิน ๔๕ ปอนด์ ๑๓ ชิลลิง ๑๑ เปนนี และในรศ. ๑๒๑ ตลอดปีเป็นเงิน ๒๐๐ ปอนด์ รวมเงินที่ยังค้างท่านผู้หญิงอภัยราชา ๒๔๕ ปอนด์ ๑๓ ชิลลิง ๑๑ เปนนี ซึ่งทางรัฐบาลไทยได้จัดส่งไปให้ท่านผู้หญิงอภัยราชาในกรุงเบลเยี่ยมโดยผ่านทางสถานอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอนเป็นที่เรียบร้อย อีกทั้งเงินที่เจ้าพระยาอภัยราชาจ่ายทดรองไปในระหว่างที่มีการติดต่อราชการให้รัฐบาลไทยตั้งแต่เดือนมิถุนายน ถึงเดือนธันวาคม รศ. ๑๒๐ อีก ๔๗๗๕ แฟรงค์อีกด้วย

ขอเครื่องราชอิสริยาภรณ์เจ้าพระยาอภัยราชาคืน

เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาถึงแก่อสัญกรรมทางรัฐบาลไทยได้ให้พระยาวิสูตรโกษา อัครราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน มีหนังสือถึงท่านผู้หญิงอภัยราชา เพื่อขอเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่โปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่เจ้าพระยาอภัยราชาคืนทั้งหมด ตอนแรกท่านผู้หญิงอภัยราชาบอกว่าอยากเก็บของเหล่านั้นไว้เป็นที่ระลึกรวมกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้มาจากประเทศต่าง ๆ ซึ่งไม่มีการขอคืนกัน(๒) ทางรัฐบาลไทยไม่

---

(๑) เอกสารฉบับเดียวกับเชิงอรรถที่ ๑ หน้า ๗๐ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)

(๒) เอกสารแฟ้มเดียวกันกับเชิงอรรถที่ ๑ จดหมายท่านผู้หญิงอภัยราชาถึงพระยาวิสูตรโกษา อัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน, ๒๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

ยินยอม เพราะขัดกับพระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ว่า "ถ้าผู้ที่ได้รับพระราชทานสิ้นชีพล่วงลับไปแล้ว ให้ส่งคืนดวงตรามายังเจ้าพนักงาน แต่ประกาศนียบัตรสำหรับดวงตรานั้นโปรดเกล้าฯ พระราชทานไว้ให้เป็นที่รฤกแก่บุตรหลานสืบไป"(๑) ในที่สุดท่านผู้หญิงอภัยราชาก็ยินดีคืน โดยมอบให้มิสเตอร์เฟรดเดอริค เวอนี ผู้ซึ่งทั้งทางรัฐบาลไทยและท่านผู้หญิงอภัยราชาไว้วางใจ เป็นผู้นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์เหล่านั้นมามอบให้อัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอนส่งมายังประเทศไทยอีกต่อหนึ่ง

เจ้าหน้าที่กระทรวงการต่างประเทศได้ตรวจตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ส่งคืนมามีจำนวนสิ่งของดังต่อไปนี้

"๑. พานทองคำย่อเหลี่ยมรูปเทพนม ๑ พาน หนัก ๗๕ บาท
๒. คนโฑทองคำ ๑ คนโฑ หนัก ๔๐ บาท ๓๗ อัฐ
๓. กะโถนทองคำ ๑ กะโถน หนัก ๑๓ บาท ๘ อัฐ
๔. หย่องหมากทองคำ ๑ หย่อง หนัก ๔ บาท ๓๒ อัฐ
๕. หย่องหมากทองคำ ๑ หย่อง หนัก ๔ บาท ๒๖ อัฐ
๖. ผะอบทองคำ ๑ ผะอบ หนัก ๖ บาท ๕๖ อัฐ
๗. ผะอบทองคำ ๑ ผะอบ หนัก ๖ บาท ๔๘ อัฐ
๘. ซองพลูทองคำ ๑ ซอง หนัก ๓ บาท ๓๕ อัฐ
๙. ซองบุหรี่ทองคำ ๑ ซอง หนัก ๑ บาท ๕๖ อัฐ
๑๐. ตลับภู่ทองคำ ๑ ตลับ หนัก ๔ บาท ๓๖ อัฐ
๑๑. มีดด้ามหุ้มทองคำ ๑ เล่ม หนัก ๔ บาท ๓๖ อัฐ

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๖ ร.ศ. ๑๐๘ หน้า ๓๑๕

๑๒. เครื่องราชอิศริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า มีสายสะพายและดารา พร้อม ๑ เครื่อง"(๑)

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้งหมดนี้หลังจากการตรวจตราแล้วปรากฏว่า ทุกอย่างยังคงเป็นปกติดีอยู่ แต่ยังขาดอีก ๑ ดวง คือเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๑(๒) ซึ่งทางไทยได้ให้พระยาวิสูตรโกษาอัครราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน ทวงคืนจากเจ้าพระยาอภัยราชาภายหลัง เครื่องราชอิสริยาภรณ์ของเจ้าพระยาอภัยราชาที่ส่งคืนมานี้ ทางกระทรวงการต่างประเทศได้มอบคืนไปเก็บที่เดิม คือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ส่งไปยังกรมพระอาลักษณ์ เครื่องยศส่งไปยังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ(๓)

สร้างรูปเจ้าพระยาอภัยราชา

ดังได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า เจ้าพระยาอภัยราชาได้เป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงด้านกฎหมายและการศาลยุติธรรมของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยท่านเป็นที่ปรึกษาของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมและประธานกรรมการแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใน

---

(๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ๓ ๒๘/๘ เรื่องเรียกเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเครื่องยศเจ้าพระยาอภัยราชาคืน, จดหมายบันทึกของกระทรวงการต่างประเทศ, ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพ็มที่ ๓ ๒๘/๘ จดหมายพระยาวิสูตรโกษาถึงท่านผู้หญิงอภัยราชา ๑๙ กันยายน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

(๓) เอกสารแพ็มเดียวกับเชิงอรรถที่ ๒ จดหมายกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงวังกราบทูล สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ๒๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

ขณะนั้น อีกทั้งท่านยังได้แนะนำผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายชาวต่างประเทศเข้ามารับราชการในกระทรวงยุติธรรมและจัดให้มีการศึกษากฎหมายแบบใหม่ด้วย เพราะพระคุณมากมายของท่านนี่เองในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสร้างโรงเรียนกฎหมายเสร็จเรียบร้อย คณะกรรมการจึงได้คิดสร้างรูปจำหลักศิลาเจ้าพระยาอภัยราชาคู่กับพระรูปกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ไว้เป็นที่ระลึก ณ โรงเรียนกฎหมายแห่งนี้ การสร้างรูปเจ้าพระยาอภัยราชานั้น ได้รับข้อเสนอสนับสนุนจากอุปทูตและข้าราชการชาวเบลเยี่ยม อีกทั้งลูกหลานเจ้าพระยาอภัยราชา ดังข้อความในหนังสือพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์(๑) ถึงเจ้าพระยามหิธร(๒) ดังนี้

ที่ ๑๐๒/๘๕๕ ศาลาว่าการต่างประเทศ

วันที่ ๕ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘

เรียนมหาเสวกเอก เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ

ด้วยอุปทูตเบลเยี่ยมได้ขึ้นมาหาข้าพเจ้าและแจ้งว่า ตามที่รัฐบาลสยามมีความประสงค์จะปฤกษาแก้สัญญาใหม่กับรัฐบาลเบลเยี่ยมนั้น รัฐบาลเบลเยี่ยมไม่มีการขัดข้องประการใด ยินดีที่จะรับปฤกษาแก้ไขให้ดำเนินไปตามแบบสัญญาที่ฝ่ายไทยได้ทำมาแล้วกับอเมริกา และจะไม่ขออะไรแลกเปลี่ยนเป็นพิเศษ แต่ในคณะรัฐบาลเบลเยี่ยม มีพวกสกุล

---

(๑) หม่อมเจ้าชายไตรทศประพันธ์ ในสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทรงสถาปนาเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเทววงศ์วโรทัย ในรัชกาลที่ ๗ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘ พระชันษา ๖๐ ปี

(๒) นามเดิม ละออ ไกรฤกษ์ เนติบัณฑิตหมายเลข ๑ ของเมืองไทย

เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมัง) ซึ่งเคยเป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปรวมอยู่ด้วยคือ มองซิเออร์ อิมังซ์ เสนาบดีว่าการต่างประเทศคนก่อนก็เป็นหลาน และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเดี๋ยวนี้ก็เป็นบุตรชายของเจ้าพระยาอภัยราชา พวกสกุลเจ้าพระยาอภัยราชาเหล่านี้ พร้อมด้วยชนชาวเบลเยี่ยมที่ติดต่อกับกรุงสยามอยากจะให้พวกไทยเรากระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะแสดงให้เห็นอย่างเปิดเผยว่ายังมีความรฤกถึงเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมัง) อยู่ อุปทูตเบลเยี่ยมได้มาคิดดู ไม่เห็นว่าจะแสดงอย่างไรจะเหมาะไปกว่าแสดงอย่างนี้คือ เมื่อโรงเรียนกฎหมายที่จะจัดตั้งขึ้นใหม่นั้นมีสถานที่เรียบร้อยแล้วให้มีรูปเจ้าพระยาอภัยราชาประดิษฐานไว้ที่โรงเรียนกฎหมายสักรูป ๑ คู่กับพระรูปพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์พระรูป๑เพื่อเป็นที่รฤกสืบไป เพราะเจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้เกี่ยวข้องมากในการจัดแก้ไขกฎหมายของกรุงสยาม รูปเจ้าพระยาอภัยราชาที่คิดทำขึ้นนั้น อุปทูตคิดว่าจะทำด้วยหินอ่อนหรือบรอนซ์ และจะทำเป็นรูปสำหรับตั้งหรือแกะสลักติดฝาผนัง อย่างไรก็ตามซึ่งควรจะจัดการเรี่ยไรในหมู่พวกสกุลเจ้าพระยาอภัยราชา ประชาชนชาวเบลเยี่ยมกับข้าราชการและคนไทยที่ชอบพอรักใคร่นับถือเจ้าพระยาอภัยราชา อุปทูตขอหารือกับข้าพเจ้าว่าจะเห็นควรประการใด และขอให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท ถ้าทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว เขาจะได้คิดจัดการต่อไป

ข้าพเจ้าได้หารือกันเจ้าพระยาอภัยราชา(๑) เสนาบดีกระทรวงยุติ-

(๑) คือเจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์)

ธรรมตามที่อุปทูตเบลเยี่ยมว่ามานั้นแล้ว เจ้าพระยาอภัยราชาเห็นว่าไม่เป็นการขัดข้องประการใดตามที่อุปทูตเบลเยี่ยมพูดมานั้น ถ้าจะทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว หรือจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า แจ้งให้อุปทูตเบลเยี่ยมทราบต่อไป

ขอได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท ควรมิควรประการใดสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพเจ้าขอแสดงความนับถืออย่างยิ่งมายังเจ้าคุณ

ไตรทศประพันธ์[๑]

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย[๒] ดังนั้นจึงได้จัดตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มี

๑ เจ้าพระยาพิชัยญาติ นายกกรรมการอำนวยการ[๓]

๒ พระยามานวราชเสวี เลขานุการเหรัญญิก

๓ หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร กรรมการ[๔]

๔ พระยาจินดาภิรมย์ กรรมการ

---

(๑) กรมศิลปากร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๗ แฟ้มที่ ๓/๑๕๓ เรื่องอนุสาวรีย์ เรื่องสร้างพระรูปกรมหลวงราชบุรีกับรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมัง) เป็นอนุสาวรีย์ของโรงเรียนกฎหมาย

(๒) เอกสารฉบับเดียวกับเชิงอรรถที่ ๑ จดหมายเจ้าพระยามหิธร ทูลพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

(๓) นามเดิม ดั่น บุนนาค ก่อนถึงอสัญญกรรมรับราชการในตำแหน่งอธิบดีศาลฎีกา

(๔) พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ เคยทรงดำรงตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี

๕ มองสิเออร์ แอม โปแลง (Monsieur M. Polin) กรรมการ

๖ พระยาวิเทศธรรมมนตรี (เซริดัง—Sheridan) กรรมการ

๗ มองสิเออร์ เอม ดูปลาตร์ (Monsieur M. Duplatre) กรรมการ และยังมีกรรมการกิตติมศักดิ์ฝ่ายเบลเยี่ยมอีกสองท่าน คือ

๑ นายวันเดอรเวลด์ (Mr. E. Vandervelde) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

๒ นายซอฟเฟน (Mr. Tschoffen) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

ในการประชุม คณะกรรมการต่างเห็นพ้องต้องกันว่า

ก. ราคา คิดตามการกะประมาณของมองสิเออร์ดูแควง (Monsieur Ducuing) นายช่างชาวฝรั่งเศสที่ได้กำหนดไว้ว่า รูปหินสลักรูปละ ๒,๐๐๐ บาท แท่นที่วางรูปละ ๔๘๐ บาท ดังนั้นเงินที่จะต้องเรี่ยไรมาเพื่อการนี้ประมาณ ๖,๐๐๐ บาท

ข. พระรูปและรูปหินที่สลักนี้ต้องอยู่ในเครื่องแบบเต็มยศข้าราชการไทย

ค. พระรูปและรูปสลักทั้งสองควรตั้งไว้ในห้องสมุดโรงเรียนกฎหมาย จะได้เป็นสง่าและเป็นสถานที่เหมาะแก่การตั้งสิ่งที่เคารพนับถือ

ดังนั้นคณะกรรมการจึงร่างหนังสือขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเรี่ยไรเงินจำนวนนี้ ดังในจดหมายเจ้าพระยาพิชัยญาติ กราบทูลพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ ดังนี้

สำเนาที่ ๒๔๕๗๕ ศาลฎีกา

วันที่ ๒๐ มีนาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘

ทูล พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ กรรมการเกียรติศักดิ์

เนื่องด้วยเหตุที่ มองสิเออร์ แอม โปแลง มีหนังสือทูลฝ่าพระบาทเมื่อเดือนกันยายนศกนี้ว่า สมควรจะระลึกฉลองพระคุณความดีของผู้ที่ได้กระทำอุปการให้ศาลยุติธรรมได้ดำเนินก้าวน่าไป ในการนี้ควรที่จะสถาปนาพระรูปจำหลักของพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์รูปหนึ่ง และรูปจำหลักของเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลง ยัคแมงส์) อีกรูปหนึ่งขึ้นไว้ที่โรงเรียนกฎหมาย จึงได้ตั้งกรรมการเกียรติศักดิ์ขึ้นคณะหนึ่ง ฝ่าบาทได้ทรงรับตำแหน่งเป็นกรรมการเกียรติศักดิ์ และได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ต่อมาได้ตั้งกรรมการอำนวยการสร้างพระรูปพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์และรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคแมงส์) ขึ้นอีกคณะหนึ่ง และได้มีประชุมกันที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม ๓ คราว ในที่สุดได้ตกลงให้เรี่ยรายเงินจากมหาชน เป็นจำนวนเงิน ๖,๐๐๐ บาท เพื่อสถาปนาพระรูปและรูปจำหลักทั้งสองนี้ และได้จ้างมองสิเออร์ ดูแควง สลักรูปหินทั้งสองนี้เป็นรูปเต็มยศข้าราชการไทย

อนึ่ง ที่ประชุมกรรมการได้ตกลงให้เกล้า ฯ นำรายการที่ได้ทรงทำไปกราบทูลฝ่าพระบาทเพื่อจะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตในการเรี่ยรายต่อไป เกล้า ฯ ได้แนบสำเนาแจ้งความเรี่ยรายเงินกับรายงานประชุม ๓ คราว[๑] มาพร้อมด้วย

---

(๑) วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๘, วันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ และ วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘

แล้ว เรื่องนี้เกล้า ฯ ได้กราบเรียนเจ้าพระยาอภัยราชาทราบด้วยแล้วเหมือนกัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงนาม) เจ้าพระยาพิชัยญาติ

นายกกรรมการอำนวยการ(๑)

ในการสร้างพระรูปและรูปทั้งสองนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานเงิน ๘๐๐ บาท(๒) โดยให้พระคลังข้างที่เป็นผู้จ่ายให้กรรมการไป เงินจำนวนอื่นก็ได้รับจากผู้บริจาคจนได้เงินครบตามจำนวนที่ต้องการ เหตุที่กรรมการสลักรูปฝ่ายเบลเยี่ยมไม่มี กรรมการฝ่ายไทยจึงมอบให้นายดูแควง สลักรูปศิลาทั้งสอง เสร็จเรียบร้อยภายในระยะเวลา ๖ เดือน คณะกรรมการจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลเชิญเสด็จพระราชดำเนิน เปิดพระรูปและรูปศิลาทั้งสอง ในวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ เจ้าพระยาพิชัยญาติ นายกกรรมการได้อ่านคำกราบบังคมทูลพระกรุณารายงาน ดังนี้

ขอเดชะ ฝ่าลอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

วาระนี้ ใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาททรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินมายังโรงเรียนกฎหมายประทับเป็นประธานในสมาคมนี้

---

(๑) กรมศิลปากร กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๗ แฟ้มที่ ๓/๑๕๓ เรื่อง สร้างพระรูปกรมหลวงราชบุรีกับรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมัง) เป็นอนุสาวรีย์ของโรงเรียนกฎหมาย

(๒) เอกสารรัชกาลที่ ๗ แฟ้มเดียวกับเชิงอรรถที่ ๑ จดหมายเจ้าพระยามหิธร กราบทูลพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์, ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

เพื่อจะทรงเบิดศิลาจำหลักพระรูป พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรี-ดิเรกฤทธิ์ กับศิลาจำหลักรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลงยัคแมงส์) อันสร้างขึ้นเป็นที่ระลึกเฉลิมเกียรติท่านทั้งสองผู้มีอุปการะคุณแก่การศาลยุติธรรมและการศึกษากฎหมายตามวิธีปัจจุบันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเหล่าเนติบัณฑิตและนักเรียนกฎหมายมีความรู้สึกพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส อันประเสริฐกราบบังคมทูลเหตุแห่งการสร้างรูปศิลาจำหลักทั้งสองนี้ อันเกิดขึ้นด้วยความชื่นชมยินดีที่ราชการศาลยุติธรรมได้ดำเนินไปในทางเจริญเป็นลำดับมาจนสามารถเป็นบัจจัยอันหนึ่ง ซึ่งยังนานาประเทศที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยาม ให้ยอมแก้สัญญายกเลิกศาลกงสุลและให้คดีคนบังคับต่างประเทศทั้งหลายมาขึ้นอยู่ในศาลไทยทั้งสิ้น ความชื่นชมยินดีทำให้หวนคิดถึงเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดศุภผลอันนั้น

เหตุสำคัญซึ่งมีความจำเริญแห่งราชการยุติธรรมเป็นผลนั้นที่เป็นยอดเยี่ยม ก็คือพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือพระองค์ผู้ทอดพระเนตรเห็นการล่วงหน้าว่า เมื่อทรงจัดราชการบ้านเมืองในทางอื่น ๆ ให้จำเริญขึ้นแล้ว ราชการยุติธรรมก็จำต้องจำเริญให้ทันกัน มิฉะนั้นบ้านเมืองก็อยู่ในฐานะแห่งประเทศที่จำเริญแล้วไม่ได้

เหตุอีกเหตุหนึ่งซึ่งมีความจำเริญแห่งราชการยุติธรรมเป็นผลนับเนื่องว่าเป็นเหตุที่สองนั้น ก็คือความสามารถของผู้ซึ่งรับปฏิบัติการตาม

พระราชประสงค์ คือเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการยุติธรรม และริเริ่มการศึกษากฎหมายให้เปนไปดั่งที่ทรงมุ่งหมาย

ในหมู่ผู้ซึ่งปฏิบัติพระราชประสงค์เช่นที่กล่าวนั้น ที่เด่นอยู่ผู้หนึ่งก็คือ *พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์* ผู้ได้ทรงวิริยะอุตสาหะเป็นคุณูปการแก่ราชการยุติธรรมและการศึกษากฎหมาย ตามแบบซึ่งได้ใช้ต่อเนื่องมาจนเวลานี้

พระเจ้าพี่ยาเธอพระองค์นั้น เป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๑๔ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติวันพุธ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๗ ได้ทรงศึกษาวิชชากฎหมายในสำนักไครสต์เชิช มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด สำเร็จตามหลักสูตรจนได้ทรงรับตำแหน่งปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยนั้นแล้ว เสด็จกลับมาประเทศนี้ ประจวบเวลาที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระราชปรารภ จัดราชการยุติธรรมดั่งได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น จึงได้เข้าทรงรับราชการสมพระราชหฤทัยสมเด็จพระบิยมหาราชแต่ต้นมา

วิธีที่จะจัดราชการยุติธรรมให้ดีขึ้นนั้น จะกล่าวแต่ที่เปนหัวข้อก็มีอยู่สองประการ คือจัดให้มีพระราชกำหนดกฎหมายพอแก่ความต้องการของบ้านเมืองประการหนึ่ง จัดการบังคับใช้พระราชกำหนดกฎหมายนั้น ๆ ให้เปนไปด้วยดีประการหนึ่ง

กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงรับราชการในทางซึ่งจะน้อมนำไปให้เกิดผลสองประการนี้ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงรับตำแหน่งสภานายกพิเศษจัดการตั้งศาลหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเปนเริ่มแรก ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่นั้นสมพระราชประสงค์

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงรับตำแหน่งประธานกรรมการข้าราชการไทยและฝรั่งตรวจบทพระอัยการเก่าใหม่จัดเปนระเบียบขึ้นไว้ใช้เปนกฎหมายสำหรับบ้านเมืองสืบไป

ในปีเดียวกันนั้นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่างลงเสนาบดีผู้ใหญ่กราบบังคมทูลความเห็นขอให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์รับพระราชทานตำแหน่งนั้น สมเด็จพระบิยมหาราชทรงพระราชดำริรอบคอบแล้ว ทรงอำนวยตาม จึ่งเปนโอกาสให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ได้ทรงแก้ไขระเบียบราชการในกระทรวงทั้งแผนกธุรการและแผนกตุลาการให้เจริญยิ่งขึ้นสมดั่งพระราชประสงค์

อนึ่งในการที่จะยังราชการยุติธรรมให้เปนไปด้วยดีนั้น มีความจำเปนที่จะต้องจัดให้มีผู้รู้กฎหมายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงรับเอาการจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายเปนพระภาระสำคัญอย่างหนึ่ง ได้ทรงพระอุสาหะสั่งสอนวิชชานั้นเองแต่เริ่มแรก ทั้งได้ทรงชักจูงให้มีผู้เลื่อมใสในความรู้แผนกนั้นมากขึ้น จนเมื่อมีการสอบไล่ความรู้เปนครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ นั้น ได้มีนักเรียนเข้าสอบไล่ได้เปนเนติบัณฑิตเข้ารับราชการหลายนาย ต่อ ๆ มาเมื่อมีการสอบไล่ประจำปีก็ได้มีเนติบัณฑิตเพิ่มขึ้นทุกปี เปนประโยชน์แก่ราชการยุติธรรมยิ่ง ๆ ขึ้น จนถึงที่เห็นได้ในเวลานี้

อนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีกรรมการร่างประมวลกฎหมายอาญาสำเร็จแล้ว และกรรมการนำร่างขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น ได้โปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เปนกรรมการพร้อมด้วยข้าราชการไทยและฝรั่ง ตรวจ

ชำระร่างประมวลนั้นเป็นครั้งที่สุด ครั้นเมื่อกรรมการชุดหลังนี้ทูลเกล้าฯ ถวายร่างที่ชำระสำเร็จ ทรงพระราชดำริเห็นชอบโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเป็นกฎหมายแล้ว กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ยังได้ทรงทำคำอธิบายตัวบทกฎหมายนั้นให้แจ่มแจ้งแก่ผู้ศึกษาอีกชั้นหนึ่ง ทั้งได้ทรงรวบรวมกฎหมายและคำพิพากษาฎีกาบางเรื่องพิมพ์ขึ้นไว้เป็นตัวอย่างพร้อมด้วยคำอธิบายเป็นหลักสำหรับใช้ในการพิจารณาพิพากษาอรรถคดี นับว่าเป็นเครื่องมืออย่างดีของผู้พิพากษาตุลาการและผู้ศึกษาวิชชากฎหมายใช้กันแพร่หลายตลอดมา

การที่กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงจัดระเบียบราชการในกระทรวงก็ดี ในศาลก็ดี ในการศึกษากฎหมายก็ดี มีผลเป็นความจำเริญสืบเนื่องมาจนเวลานี้ และอุปการะที่ประทานแก่การศึกษากฎหมายโดยเฉพาะนั้นย่อมเป็นเครื่องให้ผู้ศึกษากฎหมายรู้สึกพระคุณอยู่เสมอ แม้เมื่อได้เสด็จพ้นหน้าที่ราชการยุติธรรมไปทรงรับราชการอื่น และบัดนี้ได้สิ้นพระชนม์แล้วเป็นหลายปี ผู้ศึกษากฎหมายก็ยังรู้สึกจากตำราและแบบแผนที่ทรงทำไว้เหมือนหนึ่งว่ายังมีส่วนแห่งพระองค์คงอยู่ในโรงเรียนสืบไป

อนึ่งในการที่กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงจัดราชการยุติธรรมและการศึกษากฎหมายให้มีผลเป็นความเจริญแผ่กว้างไปนั้น ได้ทรงรับความแนะนำช่วยเหลืออันเป็นประโยชน์นานับปการจากเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลงยัคแมงส์) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ผู้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้า-

พระยาผู้นั้นจึงเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการดัดแปลงราชการยุติธรรมและริเริ่มการศึกษากฎหมายตามแบบใหม่ด้วยอีกผู้หนึ่ง

มองสิเออร์ คุสตาฟ โรแลงยัคแมงส์ เป็นชาวเบ็ลเยี่ยม เกิดที่เมืองกางค์ใน พ.ศ. ๒๓๗๘ เป็นบุตรเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการคนเก่าของประเทศเบ็ลเยี่ยม เมื่อเยาว์และเมื่อหนุ่มได้รับการศึกษาในสำนักต่าง ๆ จนเป็นผู้มีความรู้เชี่ยวชาญในทางกฎหมาย ได้ทำการเป็นผู้มีชื่อเสียงในวิชชานั้นอยู่ในทวีปยุโรป เป็นต้นว่า ได้เป็นผู้ริเริ่มตั้งสภากฎหมายระวางประเทศ และได้รับเลือกเป็นสภานายกแห่งสภากฎหมายระวางประเทศถึงสองคราวเป็นสมาชิกแห่งราชบัณฑิตสภาแห่งประเทศเบ็ลเยี่ยม เป็นศาสตราจารย์กิตติมศักดิ์แห่งมหาวิทยาลัยบรัสเส็ลส์ เป็นดอกเตอร์กิตติมศักดิ์แห่งมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดและมหาวิทยาลัยเคมบริซ ได้เคยรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในประเทศเบ็ลเยี่ยม และภายหลังรัฐบาลประเทศนั้นได้ตั้งให้เป็นผู้พิพากษาในศาลอนุญาโตตุลาการที่กรุงเฮกด้วย

มองสิเออร์ คุสตาฟ โรแลงยัคแมงส์ ได้เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในประเทศสยามใน พ.ศ. ๒๔๓๕ อันเป็นสมัยซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพ่งพระราชหฤทัยจัดการบ้านเมืองตามแบบใหม่ มองสิเออร์ คุสตาฟ โรแลงยัคแมงส์ เป็นผู้มีความรู้ความชำนาญราชการในยุโรปมาแล้วก็ได้เป็นกำลังราชการเป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอันมากใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา เป็นบรรดาศักดิ์สูงสุดซึ่งอาจพระราชทานได้

ฉะเพาะในราชการยุติธรรมซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงริเริ่มดัดแปลงและดำเนินการตามแบบใหม่นั้น ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงทราบแน่ในพระราชหฤทัยว่าพระราชโอรสพระองค์นั้นประกอบด้วยความเฉลียวฉลาดรอบรู้วิชชาการอันได้ทรงศึกษามาแม่นยำแล้ว และทั้งเป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรมาดมุ่งอยู่แต่จะถึงซึ่งความสำเร็จในราชการซึ่งทรงรับมอบหมายให้จัดนั้นก็จริง แต่ก็ยังเป็นผู้มีพระชนม์มายุน้อย ยังไม่มีความคุ้นเคยในราชการมานานนัก ไม่ไว้พระราชหฤทัยลงไปทีเดียวว่าจะทรงจัดราชการผ่อนปรนทางเก่าและใหม่ให้เข้าเกลียวกันเป็นที่เรียบร้อยได้ จึ่งโปรดเกล้า ๆ ให้เจ้าพระยาอภัยราชาผู้มีความรู้และความชำนาญเป็นผู้คอยช่วยเหลือตักเตือนกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์อีกชั้นหนึ่ง เจ้าพระยาอภัยราชารับพระราชทานภาระอันนั้นแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ช่วยเหลือเกื้อหนุนกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เต็มความสามารถ จนได้ทรงจัดราชการสำเร็จไปดั่งพระราชประสงค์

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้กรรมการชุดหนึ่งเป็นผู้ตรวจชำระพระราชกำหนดกฎหมายเก่า จัดวางลงไว้ใช้เป็นกฎหมายสำหรับบ้านเมือง มีกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เป็นประธาน และมีเจ้าพระยาอภัยราชาอยู่ในกรรมการด้วย เจ้าพระยาอภัยราชาได้สนองพระเดชพระคุณในหน้าที่กรรมการนั้นด้วยความสามารถอันยากจะหาเสมอครั้นเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้ช่วยเหลือแนะนำในการจัดระเบียบศาล และดำเนินการกระทรวงยุติธรรมทั้งได้ช่วยเลือก

สรรแนะนำเนติบัณฑิตต่างประเทศเข้ามาเปนที่ปรึกษารับราชการในศาลยุติธรรมด้วย ส่วนการดัดแปลงแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายนั้นเล่า เจ้าพระยาอภัยราชาก็ได้เปนกำลังราชการเปนอันมาก ทั้งได้ช่วยในการจัดให้มีการศึกษากฎหมายตามแบบใหม่ โดยการที่เข้าเปนกรรมการสอบไล่ความรู้นักเรียนเปนต้น นับว่าเจ้าพระยาอภัยราชาเปนผู้มีคุณูปการแก่ราชการยุติธรรมในประเทศนี้อย่างสำคัญได้อีกผู้หนึ่ง

เมื่อคำนึงถึงคุณประโยชน์นานัปปการซึ่งท่านทั้งสองได้ทำไว้ดังที่กล่าวโดยสังเขปมาฉะนี้แล้ว ความยินดีอิ่มเอมในใจก็เกิดแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้รับราชการยุติธรรม หรือมีกิจการเกี่ยวข้องแก่วิชชากฎหมายต่อมา และควรจะเปนที่สันนิษฐานได้ว่า ชนชาวเบ็ลเยี่ยมอันทราบประโยชน์ซึ่งเจ้าพระยาอภัยราชาได้ทำไว้ในราชการประเทศนี้ ก็คงจะบังเกิดความยินดีที่บุรุษชาวเบ็ลเยี่ยมนั้นผู้หนึ่งได้เข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณเพิ่มพูนความจำเริญแห่งประเทศสยามขึ้นส่วนหนึ่ง เมื่อมีความรู้สึกเช่นนี้จึงจะมีความเห็นพร้อมกันว่าควรจะสร้างที่ระลึกไว้เปนเครื่องสนองคุณท่านทั้งสอง ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุมัติจัดการเรี่ยไรกันทั้งในประเทศสยาม และประเทศเบ็ลเยี่ยมสร้างพระรูปและรูปทั้งสองนี้ประดิษฐานไว้ ณโรงเรียนกฎหมายนี้เปนเกียรติยศสืบไปชั่วกาลนาน

การเรี่ยไรและการสร้างพระรูปและรูปนั้น ได้มีกรรมการคือ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศและเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมแห่งสยาม และเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศและเสนาบดีกระทรวง

ยุติธรรมแห่งเบ็ลเยี่ยม เป็นผู้ริเริ่มการขึ้นก่อนแล้วตั้งกรรมการอำนวยการขึ้นอีกคณะหนึ่ง เพื่อดำเนินความคิดต่อไป

กรรมการได้จ้าง มองสิเออร์ ปอล ดูแควง ช่างฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงจำหลักพระรูปและรูปขึ้นด้วยศิลาขาวมีราคาต่ำกว่าเงินที่เรี่ยไรได้ กรรมการจึ่งกำหนดว่าถ้ามีเงินเหลือจ่ายแล้วจะจำหน่ายเงินที่เหลือนั้นซื้อตำรากฎหมายไว้ใช้ในโรงเรียนต่อไป

บัดนี้การอันนี้สำเร็จแล้ว ในวาระอันเป็นมหามงคลนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน กราบบังคมทูลเสด็จทรงเบิดพระรูปและรูปจำหลักทั้งสองนี้ เป็นสวัสดิมงคลยืนยาวไปในโรงเรียนกฎหมาย เป็นเครื่องเตือนให้คำนึงถึงพระเกียรติและพระคุณของพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และเกียรติคุณของเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลง-ยัคแมงส์) สืบไปชั่วกาลนาน

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสตอบ ดังนี้

“ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งที่จะเป็นผู้ทำพิธีเบิดศิลาจำหลักพระรูปพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลง ยัคแมงส์) ณ วันนี้ ที่ท่านทั้งหลายได้ร่วมความคิดร่วมทุนเป็นมูลค่าสร้างขึ้นเป็นถาวรวัตถุสำหรับโรงเรียนกฎหมาย เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้รลึกถึงคุณความดีของท่านทั้ง ๒ นั้น

ราชการศาลยุติธรรมเป็นสิ่งสำคัญส่วนหนึ่ง ซึ่งจะเพิกเฉยขาดความทะนุบำรุงให้เป็นไปตามสมัยนิยมหาได้ไม่ เพราะเหตุฉะนี้ พระ-

บาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงผู้ทรงเชี่ยวชาญในการปกครองอย่างประเสริฐยิ่ง จึงตั้งพระราชหฤทัยที่จะวางหลักการศาลยุติธรรมของเราให้เทียมทันความก้าวหน้าของโลก สบเหมาะเมื่อพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรี ฯ เสร็จจากการศึกษากลับมาสามารถได้เป็นกำลังฉลองพระเดชพระคุณในราชการส่วนนี้สมพระราชประสงค์ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรี ฯ ดำรงตำแหน่งสภานายกข้าหลวงพิเศษ จัดการศาลยุติธรรมหัวเมือง และตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ตรวจแก้วางระเบียบการศาลและชำระสระสางพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ และจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นจนได้เห็นผลอย่างที่เป็นมา ส่วนเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลง ยัคแมงส์) แม้เป็นชาวต่างประเทศก็ได้รับราชการโดยความจงรักภักดีและซื่อตรงต่อประเทศสยามอย่างแท้จริง ได้ช่วยเหลือเป็นกำลังสำคัญในการจัดแก้ระเบียบการศาลยุติธรรมดังกล่าวแล้ว คุณความดีของท่านทั้ง ๒ ที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณมา จึงเป็นที่ปรากฏฝังใจชาวเราอยู่ และเพราะเหตุฉะนี้ความดำริในการคิดทำอนุสาวรีย์ท่านทั้ง ๒ นี้ จึงเป็นผลสำเร็จดีเกินคาดหมายจนถึงมีเงินเหลือเป็นทุนไว้สำหรับซื้อตำราเรียนเกื้อกูลการศึกษาด้วยเสียอีก

บัดนี้ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะทำพิธีเปิดรูปศิลาจำหลักทั้ง ๒ นี้ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจคณะเนติบัณฑิต และบุคคลทั้งหลายที่ได้มาพบเห็น ระลึกถึงเกียรติคุณความดีของท่านทั้ง ๒ และให้เป็นคติแก่ความประพฤติดำเนินการของคนทั้งหลาย พึงเห็นว่าถ้าได้ประกอบคุณความดี

ไว้ในชีวิตแล้ว เกียรติศักดิ์เกียรติคุณไม่ศูนย์เสีย ย่อมจะปรากฏความดีงามไปชั่วกาลนานเหมือนดั่งรูปท่านทั้ง ๒ นี้"(๑)

จากชีวประวัติเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกูลกิจ (Monsieur Gustave Rolin Jaequemyns) ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าท่านผู้นี้ได้กระทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยมากมาย ทั้งทางด้านการศึกษา รักษาเอกราชของชาติไทย จัดกิจการบ้านเมือง ปรับปรุงด้านกฎหมาย การศาลยุติธรรมและวางรากฐานให้กับโรงเรียนกฎหมาย เพื่อผลิตเนติบัณฑิตไทย แม้ท่านจะถึงแก่อสัญกรรมไปนานแล้วก็ตาม แต่พระคุณของท่านผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมาย ซึ่งเข้ามารับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาราชการทั่วไป ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้นี้ ยังคงจารึกอยู่ในความทรงจำของประชาชนชาวไทยตราบนานเท่านาน.

---

(๑) ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๔๔ หน้า ๔๐๓๑–๔๐๔๔ วันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๔๗๐

บรรณานุกรม

๑. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *นิทานโบราณคดี*, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเนียร ลภานุกรม) พระนคร โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑.

๒. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯกรมพระยา. "เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส์)" "*สาส์นสมเด็จ ภาค ๔๔*" ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณบ้าจั้น ศรมณี,) พระนคร, ๒๕๐๐.

๓. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐*, พระนคร, โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, ๒๕๐๔.

๔. จุลจักรพงศ์, พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า. *เจ้าชีวิต*, พระนคร, สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

๕. ประยูร พิศนาคะ. *๕๐ เจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์*, ธนบุรี ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๕.

๖. "พิชาญ พัฒนา" (นามแฝง). *ความเป็นมาของแพทย์เมืองไทย*, พระนคร, โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๕๐๙.

๗. วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง. *การเสียดินแดนไทยให้แก่ฝรั่งเศส* วิจิตรวาทการอนุสรณ์ เล่ม ๑, พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๑๘๖.

๘. ศิลปากร, กรม. *ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. ชูชาติ กำภู, พระนคร โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒.

๙. ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ ๕ จำนวน ๑๕ แฟ้ม ๒๖ บีก และเอกสารรัชกาลที่ ๗ จำนวน ๑ แฟ้ม ๑ บีก ดังรายนามต่อไปนี้

๙.๑ แฟ้มที่ ๔ ก. ๓ ที่ดิน (ที่หลวง) พระราชทานที่ดิน
บีกที่ ๖๖ เรื่องบ้านเจ้าพระยาอภัยราชา

๙.๒ แฟ้มที่ ค. ๕.๑ กรมพระคลังกลาง, งบประมาณทั่วไป
บีกที่ ๑๒ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาขอขึ้นงบประมาณที่ปรึกษา

๙.๓ แฟ้มที่ ค. ๙.๔ กรมพระคลังข้างที่, ที่ดิน
บีกที่ ๕ เรื่องจะทำบ้านเจ้าพระยาอภัยราชา

๙.๔ แฟ้มที่ ค. ๑๙ เบ้ยหวัด บำเหน็จ บำนาญ
บีกที่ ๑๖ เรื่องเงินเลี้ยงชีพภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา (ร.ศ. ๑๑๒)
บีกที่ ๑๑๘ เรื่องเงินเลี้ยงชีพภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา (๑๐ เม.ย. ๑๒๐—๒๗ ก.ย. ๑๒๒)

๙.๕ แฟ้มที่ ค. ๒๗ จ่ายเงินตามเบิก
บีกที่ ๘๙ เรื่องจ่ายซ่อมบ้านเจ้าพระยาอภัยราชา

๙.๖ แฟ้มที่ ต. ๒.๑ ชาวต่างประเทศ มร.ยัคมินส์ หรือ เจ้าพระยาอภัยราชา บึกที่ ๑ เรื่องย้าย มร. ยัคมินส์ (เจ้าพระยาอภัยราชา) เข้ามารับราชการในเมืองไทย (๒๘ ก.พ. ๑๑๐—๑๑ พ.ย. ๑๑๗) บึกที่ ๒ เรื่อง มร. ยัคมินส์นำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอไปศึกษาวิชาเมืองนอก (๒๓ มี.ค. ๑๑๓—๘ ส.ค. ๑๑๔) บึกที่ ๓ หนังสือมีไปมาระหว่างเจ้าพระยาอภัยราชา (๑๑ ต.ค. ๑๑๔—๑๐ มิ.ย. ๑๑๘)

บึกที่ ๔ เรื่อง มร. ยัคมินส์แลพระราชหัตถ์ตอบ (๓ เม.ย. ๑๑๕)

บึกที่ ๕ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาคืนเงินที่เหลือจ่ายค่าเดินทางไปยุโรป (๑—๒ ก.ย. ๑๑๕)

บึกที่ ๖ เรื่องหนังสือเจ้าพระยาอภัยราชา และมิสเตอร์ริเวตคาร์แนก ทูลเกล้า ฯ ถวาย และพระราชหัตถ์ตอบด้วยข้าราชการต่าง ๆ (๒๙ พ.ค. ๑๑๗—๒ พ.ย. ๑๒๐)

บึกที่ ๗ เรื่อง มร. เคิกแปตริกป่วย (๓๑ ม.ค.—๗ ก.พ. ๑๑๗)

บึกที่ ๘ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาและมิสเตอร์ริเวต-คาร์แนก ทูลเกล้า ฯ ถวาย และพระราชหัตถ์ตอบด้วยข้อราชการต่าง ๆ (๙ มิ.ย. ๑๑๘—๑๒ พ.ย. ๑๑๙)

บึกที่ ๙ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชากลับจากประเทศยุโรป (๒๗ พ.ย. ๑๑๘— พ.ย. ๑๑๙)

๙.๗ แฟ้มที่ ต ๒.๒ ชาวต่างประเทศ มร. ยัคมินส์ หรือ เจ้าพระยาอภัยราชา
บีกที่ ๑๑ เรื่องพระราชหัตถ์ถึงเจ้าพระยาอภัยราชา (๓๑ ธ.ค. ๑๑๙)
บีกที่ ๑๒ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาแลเลดี้อภัยราชา (๓๑ มี.ค. ๑๑๙—๑๓ พ.ค. ๑๒๒)
บีกที่ ๑๓ เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชาแลเลดี้อภัยราชา (๒๓ ม.ค. ๑๒๔—๑๐ ต.ค. ๑๓๗)

๙.๘ แฟ้มที่ ต ๒ ข. ชาวต่างประเทศที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์
บีกที่ ๘ เรื่องเรียกเครื่องราชอิศริยาภรณ์แลเครื่องยศเจ้าพระยาอภัยราชาคืน (๑๖ พ.ย. ๑๒๑—๒๐ พ.ย ๑๒๒)

๙.๙ แฟ้มที่ ต. ๑๑ เสด็จต่างประเทศ (ยุโรป)
บีกที่ ๑๐ ความเห็นเจ้าพระยาอภัยราชา, เรื่องพระราชกำหนดผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

๙.๑๐ แฟ้มที่ น. ๒ ประกาศและพระราชบัญญัติ
บีกที่ ๑๑ เรื่องสำเนาหนังสือเจ้าพระยาอภัยราชากับกรมนเรศร์ฯ มีไปมาด้วยเรื่องพระราชบัญญัติที่ค้าง ๔—๕ อย่างให้สั่งเข้ามา

๙.๑๑ แฟ้มที่ ม. ๖๒ เมืองต่างๆ (กลันตัน)
บีกที่ ๔ หนังสือเจ้าพระยาอภัยราชาแลพระราชหัตถ์ตอบ มีเรื่อง มร. คัฟขอคอนเซสชั่น ในเมืองกลันตัน

๙.๑๒ แฟ้มที่ ย ๑.๒ เบ็ดเสร็จกระทรวงยุติธรรม
บีกที่ ๑๙ เรื่องจะให้ มร. ยัคมินส์เรียกผู้รู้กฎหมายชาวยุโรป ๒ นาย

๙.๑๓ แฟ้มที่ อ. ๑๕ พระราชทานเครื่องยศและพานทอง
บีกที่ ๑๑ เรื่องพระราชทานพานทอง มร. ยัคมินส์ (๔—๕ พ.ย. ๑๑๕)

๙.๑๔ แฟ้มที่ อ. ๑๗ สัญญาบัตร ประทวนและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ (ต่างประเทศ)
บีกที่ ๙ เรื่องคิดตั้งชื่อ ม. ยัคมินส์เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา

๙.๑๕ แฟ้มที่ อ. ๑ เบ็ดเสร็จกระทรวงมุรธาธร (อาลักษณ์และรัฐมนตรีสภา)
บีกที่ ๖ เรื่องความเห็นยัคมินส์จัดราชการต่าง ๆ แลตั้งที่ประชุมปรึกษากฎหมาย (๑ ก.ย.—๑๐ ก.ย. ๑๑๓)

๙.๑๖ เอกสารรัชกาลที่ ๗ แฟ้มที่ ๑๕๓ อนุสาวรีย์
บีกที่ ๓ เรื่องสร้างพระรูปกรมหลวงราชบุรี ฯ กับรูปเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมัง) เป็นอนุสาวรีย์ของโรงเรียนกฎหมาย

๑๐. สงวน อั้นคง. *สิ่งแรกในเมืองไทย*, พระนคร, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒.

๑๑. เสลา เรขะรุจิ และอุดม ประมวลวิทยา. *๓๐ เจ้าพระยา*, พระนคร, โรงพิมพ์อักษรบริการ, พ.ศ. ๒๕๐๕.

๑๒. สมบัติ พลายน้อย. *ชาวต่างประเทศในประวัติศาสตร์ไทย*, พระนคร, โรงพิมพ์อักษรบริการ, พ.ศ. ๒๕๐๕.

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

พิมพ์ที่โรงพิมพ์การศาสนา ถนนบำรุงเมือง นครหลวงกรุงเทพธนบุรี
นายพยุง ทิพย์เนตร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๕

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ นครศรีธรรมราช